Investigating the architectural arrays and functions of Qaisarieh Bazaar in Isfahan during the period of Shah Abbas I Safavid

ISSN (P): 2980-7956
ISSN (E): 2821-2452

10.22034/JIVSA.2023.400880.1093

Badrosadat Alizadeh Moghadam*

***Corresponding Author:** Badrosadat Alizadeh Moghadam **Email**: Alizadeh.b@pnu.ac.ir

Address: *Associate Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran

Citation: Alizadeh Moghadam, B.S. (2024), Investigating the architectural arrays and functions of Qaisarieh Bazaar in Isfahan during the period of Shah Abbas I Safavid, *Journal of Interdisciplinary Studies of Visual Arts,* 2024, 3 (5), P40-58

Received: 22 June 2024
Revised: 21 Sept 2024
Accepted: 28 Sept 2024
Published: 28 Sept 2024

Abstract

Qaisarieh Bazaar is one of the most renowned bazaars in the world, dating back to the period of Shah Abbas I when Isfahan was chosen as the capital of the Safavid dynasty. This bazaar, along with the Ali Qapu Palace, Sheikh Lotfollah Mosque, and Shah Mosque, forms a complex known as Naqsh-e Jahan Square. The architectural features and functional significance of this bazaar have made it one of the enduring and remarkable works of the Safavid period. In this work, the architectural arrays and functions of Qaisarieh Bazaar have been examined. The findings, based on descriptive and analytical methods along with library and field investigations, confirm that the architectural arrays of Qaisarieh Bazaar exhibit a variety of decorative techniques and a sense of continuity. These arrays primarily include brickwork, plaster, tiles, wall paintings, muqarnas, and other decorations, particularly evident at the entrance of the bazaar and in the surrounding buildings. Moreover, in terms of design, landscape, and materials, Qaisarieh Bazaar generally follows the architectural model of traditional Iranian bazaars but is more extensive in its elements. Additionally, the design and architecture of this bazaar serve multiple functions, including facilitating domestic and foreign trade, enhancing the economic and social connections between different classes and merchants, ensuring the security of traders and their goods, and ultimately establishing Isfahan as the commercial center of Iran during the Safavid period.

Keywords: Safavid dynasty, Shah Abbas 1, Isfahan's Qaisarieh bazaar, architectural arrays, functions.

*Associate Professor, Department of History, Faculty of Social Sciences, Payam Noor University, Tehran, Iran

Introduction

Throughout various historical periods, markets have been regarded as crucial points of communication between different social classes and significant sites for commercial and economic exchanges in cities. The attention given to the architecture of markets and their key role in economic prosperity has established them as vital components of urban architecture, making markets integral to urban development. Among the important markets in Iran's history, the Qaisarieh Bazaar in Isfahan holds a unique place. This market, which dates back to the Safavid period, features an impressive collection of architectural elements, spaces, and functions. The architectural features, including muqarnas, tile work, wall painting, brickwork, and other decorations, represent the most significant aesthetic aspects of this building. During the Safavid period, the importance of this complex was such that it, along with the beautiful structures of Naqhsh-e Jahan Square, contributed to Isfahan's identity during that era. Furthermore, it symbolizes the economic and commercial development and prosperity of Isfahan, especially during the reign of Shah Abbas I. The purpose of this article is to address the main question: What were the characteristics of the architectural features and functions of the Qaisarieh Bazaar during Shah Abbas I's Safavid period? The hypothesis of this research is that it was designed and built with various elements, such as muqarnas work, tile work, wall painting, brickwork, and other decorations. In addition to its comprehensiveness, this collection was interconnected and complementary to other elements of Naqsh-e Jahan Square, playing a significant role in the urban life of Isfahan during the Safavid period.

Research Review

Although various studies have been conducted on the markets of Isfahan and their elements, few focused investigations have specifically addressed the architecture, arrays, and functions of Isfahan's Grand Bazaar or Qaisarieh Bazaar during the Safavid period. For example, Shafaqi, in his article titled "Elements of the Isfahan Market and Its Endowments" (1381), provides a general overview of the market elements, particularly the various markets in Isfahan, while emphasizing the role of endowments in sustaining these elements over time. In another article, "The Role of the Market in the Spatial Structure of Islamic Cities" (1378), he explores the factors affecting market structure in Islamic cities. Saraei, in the article "Developments of Iranian and Islamic Markets: A Case Study of Yazd Market" (2009), discusses the developments in Iranian markets, focusing on the emergence and evolution of the Yazd market's physical structure and its influencing factors. Alizadeh Moghadam et al., in their article "Investigation of the Economic and Commercial Situation of Isfahan in the Seljuk Period" (2016), examine the market's role in the economic prosperity of Isfahan and briefly mention how the old market formed around the Jame Mosque during that time. In this context, the primary distinction and innovation of the present research lies in the analysis and investigation of the architectural arrays and functions of the Qaisarieh Bazaar as the economic and commercial center of Isfahan during the reign of Shah Abbas I, with a more focused approach to this issue.

Research Methodology

This field study is conducted in a descriptive and analytical manner. The information was collected using both library and field methods, as well as modern research tools such as computers and data collection techniques. In this article, we will first provide an introduction to the bazaar and its history in Isfahan prior to the Safavid period. We will then discuss the design and architecture of the Qaisarieh Bazaar, followed by an examination of its arrays, decorations, and various functions.

Research Findings

The results of this research, conducted in a descriptive and analytical manner through library and field surveys, confirm that the architectural arrays of Qaisarieh Bazaar feature various decorative techniques and a sense of continuity. The decorative elements of this structure include brickwork, plaster, tiles, murals, muqarnas, and other decorations, particularly evident at the entrance of the bazaar and its buildings. Among these arrays, the use of brick both in the construction and in the decoration of the exterior of Qaisarieh Bazar buildings has gained superiority over other decorative arrays. Shah Abbas I was the first to complete the market during his lifetime. In terms of tiling, while mosaic tiles were used to some extent, artists of this period particularly focused on seven-color and single-color tiles for greater efficiency. Regarding muqarnas, simple front muqarnas are predominantly found in most buildings surrounding the market. Additionally, wall paintings at the entrance of the Qaisarieh Bazaar depict significant scenes, including Shah Abbas's battles with the Uzbeks and his hunting expeditions, alongside images of meetings with Europeans at the main market of the capital. These paintings con-

vey important messages. For example, Shah Tirat's efforts to create security and peace and the need for communicating with other countries, especially Europeans, while respecting their opinions, which were among the most important views of Shah Abbas I in the direction of the growth and prosperity of trade and the material well-being of the people.
In terms of design, landscape, and materials, the Qaisarieh Bazaar generally adheres to the traditional architectural pattern of Iranian markets but boasts a broader array of elements. Furthermore, the design and architecture of this market served multiple functions, including facilitating domestic and foreign trade, enhancing economic and social connections among different classes and merchants, ensuring the security of traders and their goods, and ultimately transforming Isfahan into the commercial center of Iran during the Safavid period.

Conclusion

The construction of Qaisarieh Bazaar was part of Shah Abbas I's remarkable plan for Naqsh-e Jahan Square. Located on the north side of the square, this building was designed in the linear style characteristic of markets in Islamic countries, with its structures and spaces reflecting the common architectural style of the Safavid era—i.e, the Isfahan style—featuring beautiful arrays and decorations. Although many elements were incorporated into the construction of this market, particularly decorative features such as muqarnas, tile work, wall paintings, brickwork, plasterwork, wood art, and stone carving, it appears that, due to Shah Abbas's urgency in completing the market, the use of brick became predominant for both construction and decoration.
Additionally, the extensive decorations at Qaisarieh, along with the use of muqarnas, tiles, wall paintings, and wooden and stone elements, enabled Safavid architects to create a stunning tableau that showcased the magnificence and artistry of Iranians. At the entrance of the Qaisarieh market, passersby—whether common people or politicians en route to the royal court in Ali Qapu—were treated to this visual spectacle.
Furthermore, the comprehensive design and multifaceted functions of the Qaisarieh Bazaar in terms of commerce, security, culture, and welfare not only met the needs of the Safavid capital but also facilitated communication among different social classes. This, in turn, served as a significant factor in attracting foreign merchants and investors, accelerating both domestic and international trade, and ultimately establishing Isfahan as the heart of Iran's commerce.

Funding

There is no funding support.

Authors' Contribution

Authors contributed equally to the conceptualization and writing of the article. All of the authors approve of the content of the manuscript and agree on all aspects of the work.

Conflict of Interest

Authors declared no conflict of interest.

Acknowledgments

The author is grateful to all of those who have generously extended their assistance and guidance in this work.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقاله پژوهشی

بررسی آرایه‌های معماری و کارکردهای بازار قیصریه اصفهان در دوره شاه عباس اول صفوی

ISSN (P): 2980-7956
ISSN (E): 2821-2452

10.22034/JIVSA.2023.400880.1093

بدرالسادات علی‌زاده‌مقدم*

تاریخ دریافت مقاله: ۱۴۰۳/۰۴/۰۲

تاریخ پذیرش مقاله: ۱۴۰۳/۰۷/۰۷

چکیده

بازار قیصریه اصفهان از مشهورترین بازارهای ایران است که قدمت آن به روزگار شاه عباس اول و انتخاب این شهر به پایتختی صفویان باز می‌گردد. این بازار به همراه کاخ عالی قاپو، مسجد شیخ لطف‌الله و مسجد شاه، در مجموعه‌ای تحت عنوان میدان نقش‌جهان قرار دارد. آرایه‌های معماری و اهمیت کارکردهای این بازار، آن را به یکی از بناهای قابل‌توجه عصر صفویه مبدل کرده است. در پژوهش حاضر آرایه‌های معماری و کارکردهای بازار قیصریه مورد مطالعه قرار گرفته است. نتایج این پژوهش که به شیوه توصیفی و تحلیلی و بر اساس بررسی‌های کتابخانه‌ای و میدانی انجام گرفته، موید آن است که آرایه‌های معماری بازار قیصریه از تکنیک‌های تزیینی متنوع و از تداوم و استمرار برخوردار است. آرایه‌های تزیینی این بنا شامل آرایه‌های آجری، گچی، کاشی، دیوارنگاری و مقرنس و تزیینات دیگر بوده که به‌ویژه در، سردر ورودی بازار و بناهای موجود در آن به‌کار رفته است. از طرف دیگر به لحاظ طرح و منظر و مصالح، بازار قیصریه به‌طورکلی از الگوی معماری بازارهای سنتی ایران پیروی کرده، اما در بخش عناصر آن از گستردگی بیشتری برخوردار است. علاوه بر آن طراحی و معماری این بازار کارکردهای متنوعی را نیز به همراه داشت که از جمله می‌توان به تسهیل تجارت داخلی و خارجی، افزایش ارتباطات اقتصادی و اجتماعی طبقات مختلف مردم با تجار داخلی و خارجی، تامین امنیت بازرگانان و کالاهای ایشان و سرانجام تبدیل اصفهان به مرکز تجاری ایران در دوره صفویه اشاره کرد.

کلید واژه ها: صفویه، شاه عباس اول، بازار قیصریه اصفهان، آرایه‌های معماری، کارکرد

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

* نویسنده مسئول: دانشیار گروه تاریخ، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه پیام‌نور، تهران، ایران Email: Alizadeh.b@pnu.ac.ir

۱. مقدمه

بازارها در طول ادوار مختلف تاریخی از مهمترین محورهای ارتباطی طبقات مختلف و جایگاه مهمی درجهت مبادلات تجاری و اقتصادی شهرها به شمار می‌آمدند. توجه به معماری بازارها، آرایه‌ها و اهمیت کلیدی آنها در شکوفایی اقتصادی، جایگاه ویژه‌ای در معماری شهری به بازارها بخشیده است و بازارها را به جزیی لاینفک در توسعه شهری مبدل کرده است. بی‌تردید در میان بازارهای مهم ادوار تاریخ ایران، بازار قیصریه اصفهان از جایگاه ویژه‌ای برخوردار است. این بازار که قدمت آن به دوره صفویه می‌رسد مجموعه قابل توجه‌ای ازآرایه‌ها، عناصر و فضاهای متعدد با کارکردهای متنوعی را در خود جایی داده است. آرایه‌های معماری همچون مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری، نقاشی دیواری، آجرکاری و تزیینات دیگر از مهمترین وجه زیباشناختی این بنا محسوب می‌شوند. اهمیت این مجموعه در دوره صفویه چنان است که این بازار در کنار بناهای زیبای میدان نقش‌جهان، بخشی از هویت اصفهان عصر صفوی را به خود اختصاص داده است. علاوه بر آن‌که خود نیز از جمله نمادهای توسعه و رونق اقتصادی و تجاری شهر اصفهان در دوره صفویه و به‌ویژه در دوره شاه عباس اول به‌شمار می‌رود. هدف این مقاله پاسخ دادن به این پرسش اصلی است که، آرایه‌های معماری و کارکردهایی بازار قیصریه در دوره شاه عباس اول صفوی از چه ویژگی‌های برخوردار بود؟ فرضیه این پژوهش بدین قرار است: بازار قیصریه اصفهان در دوره شاه عباس اول صفوی به عنوان مجموعه‌ای منسجم با آرایه‌های متنوع، مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری، نقاشی دیواری، آجرکاری و تزیینات دیگر طراحی و بنا گردید. این مجموعه در عین جامعیت با دیگر عناصر میدان نقش‌جهان در ارتباط و مکمل آنها بوده و به لحاظ کارکرد، نقش قابل توجهی در حیات شهری اصفهان عهد صفوی ایفاء می‌کرد.

پیشینه تحقیق

اگرچه در باب بازارهای اصفهان و عناصر آن پژوهش‌هایی با رویکردهای متفاوت صورت گرفته است، اما درباب معماری بازار بزرگ اصفهان یا بازار قیصریه، آرایه‌ها و کارکردهای آن در دوره صفویه پژوهش‌های منسجم و متمرکز اندکی صورت گرفته است. از جمله دکتر سیروس شفقی در مقاله‌ای تحت عنوان: «عناصر بازار اصفهان و موقوفات آن» (۱۳۸۱) ضمن رویکردی کلی به عناصر بازار به ویژه بازارهای مختلف در اصفهان، بیشتر به نقش موقوفات در استمرار حیات این عناصر از دیرباز تاکنون پرداخته است. همچنین همین نویسنده در مقالهٔ «نقش بازار در ساختار فضایی شهرهای اسلامی» (۱۳۷۸) بیشتر به بررسی عوامل موثر بر ساختار بازار در شهرهای اسلامی پرداخته است. محمدحسین سرایی نیز در مقالهٔ «تحولات بازارهای ایرانی و اسلامی(مطالعه موردی بازار یزد)» (۱۳۸۹) ضمن پرداختن به تحولات بازار در ایران، به پیدایی و پویش بازار یزد به لحاظ ساختار کالبدی و عوامل موثر بر آن توجه کرده است. بدرالسادات علی‌زاده مقدم و زمانی نیز در مقاله «بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری اصفهان در دوره سلجوقی» (۱۳۹۶) ضمن پرداختن به نقش بازار در رونق اوضاع اقتصادی و تجاری اصفهان، اشاراتی مختصر نیز در باب چگونگی شکل‌گیری بازار قدیم اصفهان در اطراف مسجد جامع عتیق در این دوره شده است. از این منظر مهمترین تفاوت و نوآوری پژوهش حاضر، تحلیل و بررسی آرایه‌های معماری و کارکردهای بازار قیصریه به‌عنوان محور اقتصادی و تجاری اصفهان در دوره شاه عباس اول صفوی با رویکردی نسبتا خاص به این موضوع است.

روش تحقیق

این پژوهش به شیوه توصیفی و تحلیلی انجام گرفته و ماهیتی کاربردی دارد. شیوه گردآوری اطلاعات در این پژوهش با استفاده از روش کتابخانه‌ای و میدانی و ابزار پویشگری نوین همچون رایانه و از طریق فیش‌برداری صورت گرفته است. در این نوشتار پس از بیان مقدمه‌ای در باب بازار و پیشینه آن در اصفهان قبل از دوره صفوی به بحث در باب چگونگی طراحی و معماری بازار قیصریه و سپس آرایه و تزیینات و سرانجام کارکردهای مختلف آن پرداخته شده است.

۲. مبانی نظری تحقیق

۲-۱. بازار و پیشینه آن در اصفهان قبل از دوره صفوی

واژه بازار در زبان پهلوی واچار[1]، در فارسی میانه وازار[2] به معنی جایگاه دادوستد و در پارسی هخامنشی آباکاری[3] از آبا به معنی محل اجتماع و کاری به معنای گردیدن و چریدن معنی شده است(شفقی، ۱۳۷۸، ص۶۶). در فرهنگ و تمدن ایران اگر چه بازارها از پیشینه طولانی برخوردار است اما برخی معتقدند که در ایران باستان، بویژه از دوره ساسانیان همراه با حضور همه جانبه دولت در اقتصاد و گسترش روابط بازرگانی با دیگر کشورها، عنصر بازار درمعنای کنونی نمود یافته است (حبیبی، ۱۳۸۷، ص۳۳). از وجوه ممیزه بازارها در این دوره تشکیل و توسعه بازارها در فضاهای باز و میدان‌های مهم، سکونتگاه‌ها (وچاتلما، ۱۳۶۸، ص۹۴-۹۵) و گاه نزدیک دروازه‌های اصلی شهرها بود. با ورود اسلام به ایران، بازار به‌ویژه در قرون اولیه اسلامی تقریبا به همان شکل و ویژگی‌های بازارهای دوره ساسانی باقی ماند(سرایی، ۱۳۸۹، ص۲۶) اما این‌بار اغلب بازارها پیوند نزدیکی با قلب شهر یعنی مسجد جامع پیدا کردند.

در شهر اصفهان نیز پس از ورود اسلام شکل کالبدی شهر که در دوره قبل از ورود اسلام شامل سه بخش مشخص حکومتی، شهر میانی و شهر بیرونی بود (یوسفی‌فر، ۱۳۹۰، ص۵۷) دچار تغییراتی شد. از عمده‌ترین این تغییرات، بنای مسجد جامع به عنوان قلب و مرکز شهر در قسمت یهودیه اصفهان بود (شفقی، ۱۳۸۱، ص۱۹۹). به‌تدریج و به دنبال انجام این اقدامات، بازاری در چند ردیف در محله یهودیه و در کنار مسجد جامع عتیق شکل گرفت (اصفهانی، ۱۳۷۷، ص۱۲۹). حضور بازار درکنار مسجد جامع و کثرت آمد وشد مردم در این منطقه به‌تدریج موجبات رونق بیش از پیش بخش یهودیه را نیز فراهم آورد. چنان‌که در دوره آل‌بویه به گفته منابع، بخش یهودیه نسبت به بخش دیگر اصفهان یعنی ناحیه «جی»، پرجمعیت‌تر و پربرکت‌تر بود و بخشی بازرگانی به حساب می‌آمد، با بازاری پر رونق و کاروان‌هایی که به‌طور مستمر از بصره و خراسان به سوی آن در رفت و آمد بودند (مقدسی، ۱۳۶۱، ص۵۸۱/۲). در واقع در این دوره کالبد کلی شهر اصفهان نمایش ارگانیکی بود که محوریت آن از مسجد جامع شهر آغاز می‌شد و به تناسب طول بازار به سمت جنوب غربی امتداد می‌یافت. تحول دیگری نیز که در همین برهه اتفاق افتاد و موید اهمیت وجود مساجد جامع در شکل‌گیری بازار بود، ایجاد مسجد جورجیر یا مسجد جامع صغیر به‌وسیله صاحب بن عباد (وزیر وقت) در کنار یکی از دروازه‌های دوازده‌گانه اصفهان و شکل‌گیری بازاری پررونق به‌نام «بازار جورین» در پیرامون آن بود (Bosworth,2007, p. 17). رونق این بازار چنان بود که علاوه بر وجود خرید و فروش در همه طول سال در آن، در فصل نوروز نیز اهالی اصفهان به مدت یک ماه با اسباب و وسایل مورد نیاز خود به آنجا رفته و به خرید و فروش و تفریح مشغول می‌شدند. این بازار به مرور ایام چنان محبوبیتی برای آل‌بویه به همراه آورده بود که عضدالدوله هنگامی که

حاکم شیراز شد، همانند بازار جورین اصفهان را در شیراز نیز ایجاد کرد (مافروخی، ۱۳۸۵، ص۴۰-۴۱).

اگرچه تا پایان دوره آل بویه بازار میدان عتیق و بازار جورین همپای یکدیگر در اصفهان از رونق و پویایی برخوردار بودند اما با تاسیس سلسله سلجوقی و انتخاب اصفهان به پایتختی امپراطوری سلجوقی و توجه ویژه ملکشاه و خواجه نظام‌الملک و دیگر درباریان به مسجد جامع عتیق اصفهان، شبکه بازارهای پیرامون مسجد جامع از رونقی دو چندان برخوردار شد. ناصر خسرو که در این دوره(۴۴۴ه.ق) از اصفهان دیدار کرده است از این بازار با راسته ها و دربندها و دروازههای محکم و کاروانسراهای نیکو با بیاعان و حجرهداران بسیار حکایت کرده است (قبادیانی،۱۳۸۹، ص۱۶۶). با مرگ ملکشاه و آشوب‌های پس از آن، اگرچه اصفهان مرکزیت خود را از دست داد ودر ادوار بعدی نیز همچون دوره تیموریان و قراقویونلوها شاهد کشتارها و آشوب‌های وسیعی بود، اما همچنان بازار پیرامون مسجد جامع اصفهان محوریت و حیات اقتصادی خود را تا برپایی سلسله صفویه و انتخاب اصفهان به عنوان پایتختی این سلسله حفظ کرد. چنان‌که سیاحان ونیزی همچنان از رونق اقتصادی این بازار در اواخر دوره آق قویونلوها حکایت کرده‌اند (باربارو، ۱۳۴۹، صص۸۹، ۱۵۲ و ۴۴۰). شاید بر همین اساس بود که شاه عباس اول نیز در ابتدای انتخاب شهر اصفهان به پایتختی در صدد نوسازی و احیای و گسترش میدان عتیق (کهنه) و بازار اطراف آن برآمد. اما هنگامی که با مقاومت خانواده‌های سرشناس و تجار و بازاریان مواجه شد، تنها به بازسازی بخش‌هایی از این میدان بسنده کرده و در عوض تمامی اهتمام خود را مصروف معماری و توسعه شهر به سمت جنوب وبه طرف زاینده رود و با مرکزیت میدان نقش‌جهان و ساخت بازارهایی در مجاورت آن کرد (بابایی،۱۳۹۸، ص۱۵۲).

۲-۲. طراحی و مصالح و عناصر بازار قیصریه

پس از انتخاب اصفهان به پایتختی از سوی شاه عباس اول و طراحی میدان نقش‌جهان به‌عنوان مرکزیت شهر جدید، اندیشه وجود بازار بزرگ قیصریه نیز شکل گرفت. بدین ترتیب بازار قیصریه یا بازار شاهی در بخشی از باغ نقش‌جهان به‌عنوان قسمتی از کالبد و هویت میدان نقش‌جهان در این دوره طراحی و ساخت آن به‌وسیله معمار معروف این دور، استاد علی اکبر اصفهانی در سال ۱۰۱۱ه.ق آغاز گردید (منجم، ۱۳۶۶، ص۱۱۳). در باب نام‌گذاری این بازار به قیصریه برخی برآن هستند که این واژه از زبان یونانی گرفته شده و به معنی شاهانه است(شفقی، ۱۳۷۸، ص۶۷). شاردن نیز در سفرنامه‌اش پس از توضیح کلمهء بازار به‌عنوان محل خرید و فروش و بازرگانی، در باب کلمه قیصریه معتقد است که: «شاه عباس این سردر را از آن سبب چنین نام نهاده که شبیه سر در یکی از بناها شهر قیصریه (در عثمانی) ساخته شده است»(شاردن،۱۳۷۴، ص۴/ ۱۴۰۰و۱۴۳۹). در این جهت به نظر می‌رسد که تلفیقی از عنصر رقابت دایمی و همه جانبه صفویان با دولت عثمانی و اندیشه وجود بازاری همپای بازارهای پر رونق عثمانی در اصفهان که در آن علاوه بر تجارت پرحجم، انبوهی از کالاهای نفیس دادوستد شود در تاسیس بازار بزرگ قیصریه و نام‌گذاری آن از سوی شاه عباس اول بی‌تاثیر نبوده است.چنانکه در همین دوره نیز در بازار قیصریه انواع پارچه‌های نفیس‌الوان و حریر به فروش می‌رسیده است و در کنار آن مشاغلی چون زرگری، نقره‌کاری، ملیله‌دوزی و ترمه‌بافی و قلاب‌دوزی وجود داشتند. در این باب منابع این دوره نیز، بازار قیصریه را مرکز بهترین اقشمه (پارچه‌ها) لطیفه و امتعه نفیسه ایران (قزوینی، ۱۳۹۶، ص۲۳۱. و دولند، ۱۳۵۵، ص۲۲) و مجموعه‌ای با اجناس و کالاهای گران‌بها، همراه با تجاری از کشورهای مختلف دانسته‌اند (اولئاریوس، ۱۳۸۵، ص۲۴۲).

اما به لحاظ معماری نیز، بازار قیصریه گونه ای از بازارهای منظم و با طراحی از پیش تعیین شده بودکه از الگوی خطی[۴] یا طولی تبعیت کرده است که مساحتی حدود سی کیلومتر مربع را می‌پوشاند(یاوری،۱۳۹۰، ص۱۵۷). این بازار مانند معبری طویل و مسقف دو میدان اصلی شهر یعنی میدان نقش‌جهان، مرکزیت اصفهان از دوره شاه عباس اول را به میدان کهنه یا میدان عتیق که مرکز اصفهان قدیم بود را به همدیگر متصل می‌نمود (تصویر ۱). بنای این بازار در دوطبقه طراحی شد.طبقه پایین که حجره‌ها در آن قرار داشتند و طبقهٔ بالای قیصریهٔ اصفهان را که اغلب مراکز تولیدی و دفاتر تجار و بازرگانان در اختیار داشته‌اند. تاسیسات موجود در این بازار همانند حجره‌ها، مدارس، مساجد و کاروانسرا همه به طور عمده به سبک معماری اصفهان طراحی و بنا شده‌اند. از جمله خصوصیات این سبک معماری، ساده شدن طرح‌هاست. این سادگی به‌ویژه در بیشتر ساختمان‌ها، به‌شکل طراحی فضاهای چهار پهلو (مربع) یا مستطیل نمود پیدا کرده است (پیرنیا، ۱۳۸۳، ص۲۷۹). همچنین استفاده از همه گونه طاق و گنبد بویژه گنبدهای دو پوستهٔ پیوسته و میان تهی مرسوم بود. همچنین بهره‌گیری از شیوه چهار ایوانه و توجه بسیار به آرایه‌ها و تزئیناتی چو ن مقرنس‌کاری، گچ‌بری و کاشی‌کاری و نقاشی از دیگر وجوه ممیزهء این سبک می‌باشد. بدین ترتیب اغلب حجره‌های این بازار بشکل مستطیل و یا مربع و تاسیسات بزرگتر آن نیز مانند مساجد و مدارس و کاروانسراها و غیره عموما با طرح چهار ایوانه طراحی و با آرایه تزئینی بسیاری همچون کاشی‌کاری، مقرنس‌کاری و گچ‌بری آراسته گردیده‌اند.

تصویر۱. پلان بازار قیصریه اصفهان برگرفته از https://www.hom-sa.net

نکته قابل توجه دیگر در طراحی و ساخت بازار قیصریه توجه به عنصر آب و هوا و سهولت استفاده از بازار در همه فصول سال بود. در این جهت بازار قیصریه نیز همانند اغلب بازارهای ایرانی به‌صورت مسقف، با طاق‌های بلند و گنبدی متناسب با اقلیم گرم و خشک طراحی و ساخته شد. این طاق‌های پیوسته و بلند با منافذ بزرگ و کوچک در آن از یک طرف با ایجاد سایه، روشن در طول بازار جلوهٔ خاصی به این فضای شهری می‌بخشید واز سوی دیگر مانند یک خازن حرارتی در طی شبانه‌روز، دمای هوا و شرایط زیستی را متعادل می‌کرد (قبادیان، ۱۳۹۰، ص۱۹۲). از طرف دیگر منافذ کوچک و بزرگ تعبیه شده در بخش‌هایی از سقف بازار، در تنظیم نور مورد نیاز بازار نیز نقش قابل توجهی به‌عهده داشتند. در واقع این نورگیرها هم در بازتاب ملایم و آرامبخش آب و هوا و هم در تامین نور مورد نیاز بازار نقش اساسی به‌عهده داشتند. چنان‌که شاردن ضمن اشاره به این شیوه نوررسانی معتقد بود که این شیوه موجب شده که در تمام فصول سال هرکس بتواند بی‌آن‌که از زحمت گل و لای یا باریدن برف و باران یا تابش شدید آفتاب و نظایر آن بیاندیشد از راه بازار قیصریه، پیاده از یک طرف شهر به طرف مقابل برود (شاردن، ۱۳۷۴، ص۴/ ۱۴۰۰) (تصاویر۲ الف، ۲ب و ۲ج).

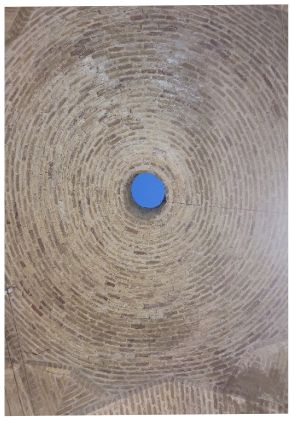

الف. منافذ کوچک ب. منافذ بزرگ ج. پنجره‌های مشبک آجری

تصویر ۲. منافذ کوچک و بزرگ و پنجره‌های مشبک آجری جهت تنظیم نور و هوای بازار در دیوارها و سقف بازار قیصریه

(عکسبرداری توسط نگارنده)

در باب مصالح کاربردی در ساخت بناهای بازار قیصریه نیز، باید توجه داشت که همانند بسیاری از بناهای ساخته شده این دوره و هماهنگ با اقلیم خشک اصفهان، در ساخت بازار نیز بیشتر ازمصالح بومی همچون خشت و آجر و سنگ استفاده شده است. در این جهت نمای بیرونی بناها اغلب آجرکاری شده تا علاوه بر زیبایی نما، خشت را که عامل مهمی در تنظیم دما بود از عوامل جوی و فرسایشی محافظت کند. معماران صفوی همچنین جهت مقابله و پیش‌گیری از نفوذ رطوبت و ریزش طاقها و بام‌ها در بناهای مختلف بازار در نتیجه ریزش باران و برف در فصل زمستان، روش خاصی اتخاذ کردند. در این روش روی بام‌ها را با گل آمیخته با خرده‌های ریزکاه، اندوده کرده سپس آهکی برآن می‌مالیدند و به مدت هفت هشت روز آن را می‌کوبیدند تا مانند مرمر سفت شود (تاورنیه،۱۳۸۹، ص۳۷).

در کنار طراحی و شیوه معماری، به لحاظ عناصر کالبدی نیز، بازار قیصریه از دو دسته عناصر قابل تفکیک تشکیل شده که خود به اجزای کوچکتری تقسیم می‌شدند. دسته اول عناصر سازنده هویت تجاری بازار مانند راسته، چهارسو، تیمچه و غیره و عناصر دسته دوم، عناصر کامل‌کننده نیازهای بازار مانند مسجد، حمام و غیره می‌باشد(بیگلری، ۱۳۵۵، ص۹). این عناصر در عین هویتی مستقل به لحاظ کارکردی وابسته و مکمل یکدیگر بودند. در واقع به نظر می‌رسد که طراحان و معماران بازار قیصریه به گونه‌ای ماهرانه با در کنارهم قرار دادن عناصر مختلف و متنوع در بازار، علاوه بر افزایش میزان حق انتخاب جهت بازدیدکنندگان و افزایش انعطاف‌پذیری و تاب‌آوری آنها در فضای محدود، موجبات کارکردهای‌های مختلفی را در فضای محدود بازار فراهم آوردند (بنتلی و همکاران، ۱۳۸۹، ص۱۵۷).

۳. آرایه‌ها و تزیینات بازار قیصریه

همان‌طوری‌که پیشتر اشاره گردید، در واقع طراحی بازار قیصریه بخشی از طراحی مجموعهٔ میدان نقش‌جهان بود. این میدان که مرکزیت شهر جدید اصفهان عصر شاه عباس اول را به‌عهده داشت، دارای پلان هندسی منظم و به شکل چهار ایوانه با بناهایی در چهارسوی آن طراحی شده بود. این بناها شامل دولت‌خانه شاهی(عالی قاپو) در غرب میدان، مسجد شیخ لطف‌الله در شرق میدان و مسجد جامع عباسی در جنوب میدان بود که با حضور بازار قیصریه در شمال میدان، پلان چهار ایوانه معماران صفوی تکمیل می‌گردید. این چهار بنا توسط چهار بازار به عنوان مفصل به یکدیگر اتصال می‌یافت. اگرچه طرح احداث میدان نقش‌جهان و بناهای آن متاثر از طرح میدان‌هایی چون صاحب آباد تبریز و یا میدان شاه قزوین بود، اما به لحاظ وسعت و شکوه و تزئینات بناهای پیرامونی میدان و سرانجام به لحاظ حضور پررنگ بازار در تمامی اضلاع میدان و امتداد آن به بازار بزرگ قیصریه، می‌توان میدان نقش‌جهان را نقطه اوج ایجاد چنین فضاهایی در معماری شهری ایرانی و به خصوص سبک معماری اصفهان دانست (شهابی و همکاران، ۱۳۹۳، ص۴۸). در واقع میدان نقش‌جهان و بناهای پیرامون آن به ویژه بازار قیصریه، با توجه به معیارهای زیبایی‌شناختی هنر صفوی و استفاده از آرایه‌ها و عناصر معماری اسلامی آن دوره، ترکیبی از تناسب، تعادل، هماهنگی، تکرار و تنوع را یکجا و در کنار هم به نمایش گذاشته بود. حضور انواع آرایه‌های تزئینی همچون آجرکاری، کاشی‌کاری، نقاشی دیواری، مقرنس‌کاری و و تزئینات دیگر که علاوه بر سردر بازار در سراسر بازار همچنان تداوم داشته، نمودی آشکار بر توجه و علاقه شاه عباس اول به تزیینات ورویکرد زیباشناختی وی بود.

۳-۱. مقرنس‌کاری

از جمله آرایه‌های تزئینی در ساختار معماری ایرانی هنر مقرنس است. مقرنس نوعی تزئین حجمی و تاقچه‌بندی آذینی است که معمولا در زیر سقف‌های گنبدی و یا در زیرگنبدها و نیم گنبدها استفاده می‌شود. مقرنس در دوره‌های مختلف بیشتر به عنوان عنصر تزئینی به کار رفته است. هدف مقرنس در درجه نخست ایجاد سایه روشن و القای خطوط مختلف و در درجه دوم فراهم کردن سطوح بیشتر برای اجرای تزئینات ظریف‌تر است(مهدی نژادمقدم و همکاران، ۱۳۸۶، ص۸۴). در بعضی موارد نیز همچنین عامل انتقال بار میان دو سطح مدوّر و صاف، مانند انتقال بار گنبد مدوّر یا تاق ایوان به دیواره‌های صاف چهارگوشی اطراف آن نیز بوده است (پورهادی گوابری و قلم‌آرا، ۱۳۹۷، ص۳) در باب سابقه استفاده از هنر مقرنس در معماری، برخی قدمت آنرا به روزگار باستان رسانده‌اند و از جمله نخستین نمونه‌های مشهور آن‌را «دکان داود» از دوره مادها در سرپل ذهاب دانسته اند. نمای صخره‌ای این بنا دارای سه جلو آمدگی در روی هم و هرکدام محیط بر دیگری‌است و مانند یک قرنیز مرکب خود را نشان می‌دهد (زمانی، ۱۳۵۰، ص۱۰). هنر مقرنس پس از گذراندن دوران درخشان در معماری دوره باستان، در دوره اسلامی نیز همچنان در معماری

این دوره رونق و رواج کامل داشت. به طوری که در این برهه نیز اغلب بر روی ایوان‌ها و درگاه‌های ورودی، بالای ایوان و محراب مساجد، در زیر گلدسته‌های مناره‌ها و دیگر ابنیه از مقرنس استفاده می‌شد. مقرنس ها را میتوان بر اساس نوع، مصالح اعم از گچ، آجر، آیینه، سنگ و کاشی و هم بر اساس هندسه (ساده و پیچیده) ونیز بر اساس تعداد ردیف‌ها و قطارهایی که در محور افقی دیده می‌شوند، تقسیم‌بندی کرد(پورهادی گوابری و قلم‌آرا، ۱۳۹۷، ص۳) اما به‌طور کلی براساس شکل و فرم آن به چهار دسته تقسیم‌بندی می‌شوند. مقرنس‌های جلو آمده، مقرنس‌های روی هم قرار گرفته، مقرنس‌های معلق و مقرنس‌های لانه زنبوری[۵] (انصاری‌نیا، ۱۳۶۰، ص۱۵) اما در میان ادوار مختلف رونق و رواج هنر مقرنس‌کاری، بی‌تردید دوره صفویه از جمله ادوار درخشان کاربرد این هنر در معماری بوده است. از ویژگی‌های مهم مقرنس در این دوران می‌توان به مفصل‌تر کردن سطح کلی مقرنس با توجه به بیشتر گود ساختن بعضی از نواحی و متمرکز کردن واحدهای مقرنس در اطراف آن نواحی به نحوی که گودی‌های وارونهٔ خود را چون سقف مدور مستقل نشان می‌دهد، (پورهادی گوابری و همکاران، ۱۳۹۷، ص۸)، همچنین استفاده وسیع از کاشی و نقاشی برای تزیین بیشتر مقرنس‌ها اشاره کرد. در این میان بی‌تردید مقرنس‌های سر در ورودی بازار قیصریه اصفهان یکی از زیباترین و چشم‌نوازترین نمونه‌های هنر مقرنس در دوره صفوی است. این سر در به‌شکل قوسی زیبایی و به سبک اصفهان طراحی شده و سقف و جلوخان آن به مقرنس‌های زیبایی جلو آمده که مزین به کاشی‌هایی به رنگ آجری، گل‌بهی و سرمه‌ای بسیار خوشرنگ آراسته شده بود (تصویر ۳).

تصویر۳. هنر مقرنس‌کاری سقف ورودی بازار قیصریه (عکسبرداری توسط نگارنده)

با گذر از این سر در و ورود به بازار، هنر مقرنس را کم و بیش در طول بازار در زیر گنبدها و چهارسوق‌ها و بناهای آن همچون کاروانسراها، مساجد و مدارس دینی موجود در بازار به‌ویژه در ایوان‌های آن‌ها و گاه سردر ورودی و محراب مساجد قابل مشاهده است. از نمونه‌های موردی زیبا و منحصر به‌فرد دیگر مقرنس‌کاری در بازار قیصریه بایستی به سردر ورودی مسجد جارچی باشی اشاره کرد که با تزیینات مقرنس روی هم قرار گرفته زیبایی آراسته شده است. (تصویر ۴الف). این مسجد در تاریخ ۱۰۱۹ هجری قمری توسط ملک سلطان، جارچی باشی شاه عباس اول احداث شده‌است. نمونه‌ای دیگر از هنر زیبای مقرنس را می‌توان در اطاق مرکزی یا شاه‌نشین شربت‌خانه سلطنتی که آن‌هم در کنار ورودی بازار قیصریه قرار دارد، می‌توان مشاهده کرد. این مقرنس‌ها که از نوع مقرنس‌های معلق هستند سقف را به زیبای تمام آراسته‌اند (تصویر۴ب).

تصویر ۴الف. هنر مقرنس‌کاری سر در ورودی مسجد جارچی‌باشی (عکسبرداری توسط نگارنده)

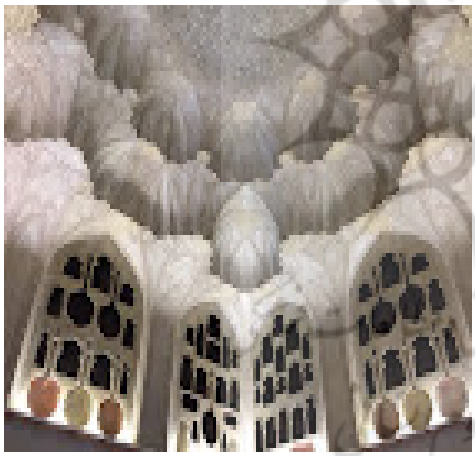

تصویر۴ب. هنر مقرنس در سقف یکی از اطاق‌های شربت‌خانه سلطنتی (عکسبرداری توسط نگارنده)

۲-۳. کاشی‌کاری

کاشی‌کاری نیز از هنرهای وابسته به معماری ایرانی است که از دوره عیلامیان و هخامنشیان در قالب آجرهای لعاب‌دار و کاشی‌های رنگی در معماری ایرانی نماد و تجلی یافت. این هنر بعدها در دوره اسلامی بویژه از دوره سلجوقیان به‌عنوان عنصر تزیینی در بناها رونق و رواج کامل گرفت چنان‌که به‌تدریج استفاده از کاشی‌های ستاره‌ای یک رنگ، یا دو رنگ و طرح‌های چند وجهی در دوره سلجوقیان وکاشی‌های مینایی در دوره ایلخانی به صورت استفاده از کاشی‌های معرق درآمد. معرق‌کاری عبارت است از ابتدا بریدن قطعات کوچک و بزرگ سفال لعاب‌دار به اندازه‌های مختلف طبق طرح و نقشه و سپس کنار همچیدن آنها و آن‌را به شکل قطعاتی بزرگ در آورده و سرانجام این طرح روی دیوار نصب می‌شود تا زینت‌بخش بنا گردد (سپنتا، ۱۳۴۸، ص۶۳). استفاده از کاشی‌های معرق در دوره تیموری و سپس صفوی نیز توسعه بسیار پیدا کرد. در دوره صفوی در کنار کاشی‌های معرق، برای تسریع در کار از کاشی‌های تک رنگ و کاشی‌های هفت رنگ نیز بهره گرفته شد. کاشی‌های هفت رنگ کاشی‌هایی با شکل و ابعاد منتظم هستندکه هفت رنگ اصلی و

متداول آنها عبارتند از سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزهای، قرمز، زرد و حنایی که امروزه از سایر رنگ‌ها مثل طلائی، سبز و غیره نیز استفاده می‌شود. اگرچه کاشی‌های هفت رنگ فاقد درخشندگی و ظرافت کاشی‌های معرق هستند اما از آنجایی که شاه عباس اول در اتمام کاشی‌کاری بناها در پایتخش اصفهان تعجیل داشت هنرمندان کاشی کار در بیشتر بناها به‌ویژه سطوح داخلی بناها از کاشی‌های هفت رنگ استفاده کردند (علی‌زاده مقدم و زمانی، ۱۳۸۴، ص۲۲). از طرف دیگر تولید ارزان تر و سریعتر کاشی‌های هفت‌رنگ در کنار سرعت عمل استفاده از آنها در تزیینات بناها از موارد توجه بیشتر به کاشی‌های هفت رنگ در مقابل کاشی‌های معرق بود. اما با این‌حال زیبایی و ظرافت کاشی‌های معرق همچنان عاملی مهم در استفاده از این کاشی بخصوص در نماهای بیرونی در دوره صفویه بود. یکی از زیباترین نمونه‌های کاربرد کاشی‌های معرق، دو ردیف کاشی‌کاری زیبای معرق در بالاترین قسمت سردر ورودی بازار قیصریه است که موضوع آن نمایش برج قوس بود. بر اساس باور مورخین احداث شهر اصفهان در برج قوس (آذر ماه) انجام گرفته است و بر همین اساس کاشی‌کاران عهد عباسی تصویر قوس را به شکل نیمه انسانی با لباس‌های عهد صفوی و نیمهء دیگر ببری در حال تیراندازی که دمش به صورت اژدهایی بود را در سردر قیصریه با کاشی‌های معرق به تصویر کشیدند (شاردن، ۱۳۷۴، ص۴/ ۱۵۸۸). به نظر می‌رسد این تصویر سازی علاوه بر زیباسازی مضاعف سردر قیصریه، گویای تلاش صفویان در ایجاد ارتباط با عامه مردم و تاکیدی بر اعتقاد آنان بر باورها و اسطورهای ایرانی بود (تصویر۵)

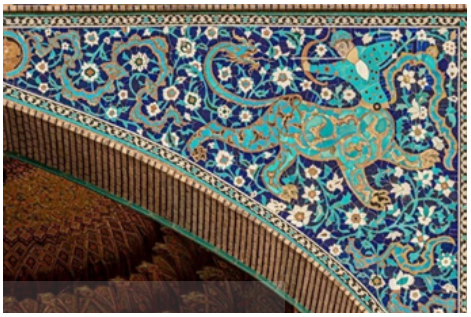

تصویر ۵. هنر کاشی‌کاری معرق در تصویر برج قوس نماد اصفهان در سردر بازار قیصریه (عکسبرداری توسط نگارنده)

علاوه بر ورودی بازار، حضور چشم‌نواز آرایه‌های کاشی به‌ویژه کاشی‌های هفت رنگ و معرق با طرح‌های اسلیمی، ختایی و غلبه رنگ آبی فیروزه‌ای و لاجوردی همراه با رنگ سفید در بسیاری از بناهای بازار به‌ویژه در نما و سردر ورودی بناهایی همچون کاروانسراها و مساجد و مدارس مشهود می‌باشد. از جمله این بناها می‌توان به مدرسه ملا عبدالله اشاره کرد. این مدرسه جهت تدریس ملاعبدالله شوشتری به دستور شاه عباس اول ساخته شد. دراین بنا به‌ویژه کاشی‌های هفت‌رنگ و معرق درسر در مدرسه (تصاویر ۶ الف، ۶ب،۶ج) و همچنین نما و پشت بغل‌های حجره‌های طلاب این مدرسه در نمای داخلی مسجد به‌کار گرفته شده است. نمونه دیگر از کاربرد این آرایه‌ها، کاشی‌کاری‌های مسجد جارچی‌باشی می‌باشد. سر در این بنا نیز با کاشي‌كاري بسیار نفیس بر زمینه‌ي لاجوردي و فیروزه‌اي معرق آراسته شده است. در بین این نقوش، گل‌هاي سفید و حنائي رنگ زیاد دیده مي‌شود. علاوه بر مدارس و مساجد، اغلب کاروانسراهای بازار نیز دربخش سردر مزین به تزیینات کاشی‌کاری معرق عمدا» به رنگ آبی و سفید بود. به رغم از بین رفتن بسیاری از این تزیینات، سیاحان این دوره در آثار خود به نکته اشاره کرده‌اند که بخش‌های متعددی ازکاروانسراها و مساجد و مدارس و سایر بناهای بازار قیصریه معمولا مزین به کاشی‌کاری‌های زیبایی بود که گاه با آیات و یا کلمات حکیمانه نیز آراسته شده بود(همان، ۴/ ۱۴۱۹). با این حال امروزه از شکوه و زیبایی نقل شده در باب کاشی‌کاری صفویه در بازار قیصریه، آثار زیادی باقی نمانده است و آثار باقیمانده نیز همچنان نیازمند ترمیم و حفاظت علمی و اصولی می‌باشند.

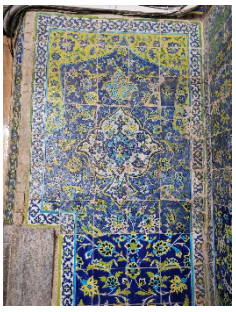

تصویر ۶ الف. هنر کاشی‌کاری معرق و هفت رنگ نمای سر در مدرسه ملاعبدالله شوشتری

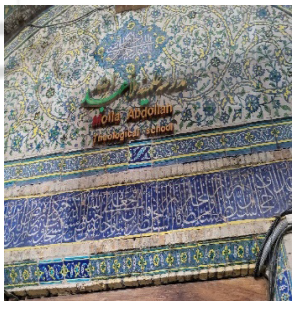

تصویر۶ب. هنر کاشی‌کاری معرق و هفت رنگ نمای سر در مدرسه ملاعبدالله شوشتری

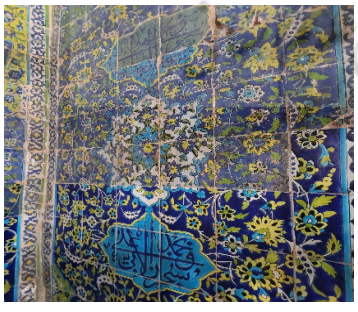

تصویر ۶ج. هنر کاشی‌کاری معرق و هفت رنگ نمای سر در مدرسه ملاعبدالله شوشتری

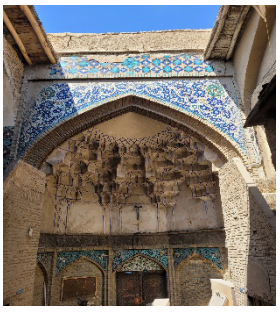

تصویر ۶د. کاشی‌کاری معرق سر در مسجد جارچی باشی

۳-۳. نقاشی دیواری

از دیگر آرایه‌های زیبای موجود در بازار قیصریه وجود هنر نقاشی‌های دیواری در برخی از بخش‌های این بازار است. نقاشی دیواری از مهمترین روش‌های بیان هنری انسان در طول تاریخ بوده که بشر از دیرباز برای بیان مسایل و آرزوها و ثبت و ضبط حوادث از آن بهره می‌گرفتند. از دوره ایران باستان نیز نمونه‌هایی از نقاشی دیواری موجود است که موید قدمت این هنر در ایران است. در این میان شاید یکی از زیباترین آنها دیوارنگاره‌های کوه خواجه سیستان و دیوارنگاری میترا در نخجیرگاه در دورا-اروپوس از سده اول میلادی است (گیرشمن، ۱۳۷۱، ص۴۲). در دوره اسلامی نیز سنت دیوارنگاری استمرار پیدا کرد. موضوع معمول این دیوارنگاری‌ها اغلب منظره‌های شکار و مجلس بزم و همچنین تزئینات اشکال گیاهای و پرندگان بود. از جمله نمونه‌های این دیوارنگاری می‌توان به دیوارنگاری برج‌های خرقان مربوط به دوره سلجوقیان اشاره کرد که مناظر زیبای طبیعت و پرندگان را با آبرنگ رنگ آمیزی شده است. با رسیدن با دوره صفویه به‌ویژه به تخت نشستن شاه عباس اول نقاشی دیواری همراه با سایر هنرها مورد توجه قرار گرفت و نقاشی‌های رنگ و روغن بسیاری از رضا عباسی هنرمند بزرگ این دوره و شاگردان وی در دیوار کاخ‌ها و برخی از بناهای این دوره در اصفهان به یادگار مانده است. یکی از مجموعه‌های ماندگار نقاشی‌های دیواری این دوره حضور نقاشی‌های رنگارنگ اثر رضا عباسی (هنرفر،۱۳۵۰، ص۴۶۵). در سردر ورودی بازار قیصریه است که شاید تاکیدی بیشتر به جنبه دنیوی بازار را در خود دارد (تصویر ۷).

تصویر ۷. هنر نقاشی دیواری سر در ورودی بازار قیصریه اصفهان (عکسبرداری توسط نگارنده)

این نقاشی‌ها که دور تا دور دیواره‌های اصلی سر در قیصریه را فرا گرفته، تابلویی زیبا از تصویر حضور تعدادی از زنان و مردان اروپایی در یک مجلس مهمانی در جبهه شرقی سردر (۸الف) همراه با صحنه‌هایی از جنگ شاه عباس با ازبکان در دیوار مقابل (۸ب) و سرانجام نمایش شکارگاه سلطنتی شاه عباس با انواع حیوانات و گیاهان در جبهه غربی سردر (۸ج) را یکجا به نمایش گذاشته است.

این تصاویر رنگارنگ در واقع چشم‌اندازی از دیدگاه‌های دربار صفوی و موید شخصیت چند وجهی شاه عباس و رویکردهای خاص وی بود. از طرف دیگر از آنجایی‌که در هنر ایرانی بین اجزای صحنه‌های نقاشی و مکان اجرای آنها همواره ارتباط مشخص و نمایانی وجود دارد، تصویر این نقاشی بر سردر بازار اصلی پایتخت، ضمن اعلام قدرت و عظمت سپاه صفوی در به دست آوردن پیروزی‌های بزرگ، نکاتی همچون تاکیدی بر اهتمام شاه در جهت ایجاد امنیت و آرامش در جهت استمرار زندگی مردم در کنار لزوم ارتباط با کشورهای دیگر به ویژه اروپاییان با احترام به عقاید آنها را، از اهم رویکردهای دربار صفوی در جهت رشد و رونق تجارت و بازرگانی و رفاه مادی مردم دانسته بود. اهمیت این جریان به خصوص از آن جهت بود که این تصاویر بر سردر ورودی بزرگترین بازار پایتخت و مهمترین شهر ایران در این برهه مانند تابلویی زیبا و گویا، ترسیم شده بود.

تصویر۸الف. نقاشی جبهه شرق

تصویر۸ب. نقاشی نمای سر دربازار قیصریه اصفهان

تصویر ۸ج. نقاشی جبهه غربی

علاوه بر نمای ورودی بازار در بخش‌های دیگری از بازار قیصریه نیز هنر نقاشی‌های دیواری به چشم می‌خورد. از جمله نقاشی‌های زیبایی دیواری با نقوش گیاهی و اسلیمی زینت‌بخش بخش‌های از سقف اطاق‌های شربت خانه سلطنتی است (تصویر ۹ الف). شربت‌خانه سلطنتی بخشی از طبقه دوم سردر ورودی بازار قیصریه را تشکیل می‌دهد. شایان ذکر است که معماران صفوی در بحث طراحی سردر بازار، به ویژه در بحث آرایه منظر نیز توجه و دقت خاصی مبذول داشتند. چنان‌که از طریق طراحی شربت خانهٔ سلطنتی از یک طرف با جلوخانی(تراس) وسیع در طبقه دوم سردر قیصریه، منظره زیبا و عظمت میدان نقش‌جهان را مانند تابلویی زیبا در معرض دید مهمانان سلطنتی قرار می‌دادند (تصویر۹ ب و ۹ ج) و از طرف دیگر از طریق پنجره‌های تالارهای داخلی شربت‌خانه، مهمانان سلطنتی به راحتی می‌توانستند شاهد فضای زیبا و پر ازدحام بازار باشند (تصویر ۹ د). علاوه بر استفاده مهمانان سلطنتی از این مکان، در سایر مواقع نیز شربت‌خانه شاهی به عنوان محلی عمومی از طرف اعیان و اشراف و سایر مردم برای گذران اوقات فراغت مورد استفاده قرار می‌گرفت (اصلانی،۱۳۷۶، ص۲۱۶۱).

تصویر۹ الف. هنر نقاشی دیواری در سقف اطاق شربت‌خانه

تصویر ۹ب نمای پنجره‌های شربت‌خانه

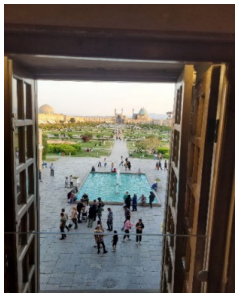

تصویر ۹ج. نمای میدان نقش‌جهان از پنجره‌های شربت‌خانه

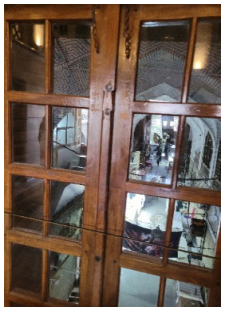

تصویر ۹د. نمای داخل بازار از پنجره‌های شربت‌خانه

علاوه بر نمونه‌های یاد شده، موارد دیگری نیز از نقاشی‌های دیواری در بناهای بازار موجود است که تنها بخش بسیار کوچکی از آن باقی مانده است. از نمونه‌های آن نقاشی‌های دیوارهای بر روی برخی از سردرها (تصویر ۱۰ الف) و همچنین نقاشی دیواری در ورودی کاروانسرای شاهی است که البته امروزه به دلیل گذر زمان و صدمات وارده فقط شبحی از آن باقی مانده است (تصویر۱۰ب).

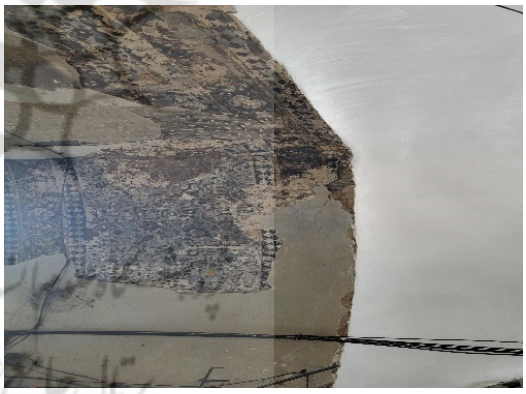

تصویر ۱۰ الف. هنر نقاشی دیواری بر برخی از سردرها

تصویر۱۰ب. نمای محوشده از نقاشی دیواری در ورودی کاروانسرای شاهی

۴-۳. هنر آجرکاری

از دیگر جنبه‌های مهم و مشهور معماری ایرانی از دیرباز، استفاده بسیار گسترده از آجر و هنر آجرکاری در ساخت و تزیین بناها است. وجود خاک رس خوب درایران، مقاومت خشت و آجر در برابر تغییرات حرارت همراه با سرعت انجام کار و آزادی عمل در کاربرد مصالح آجری جهت نماسازی از جمله عوامل استفاده از آجر در ساخت وساز و بهره‌گیری از آن به عنوان عنصری زینتی در معماری است. استفاده از تزیینات آجری به شکل رج چینی، گره سازی تزیینی، بافت‌های متضاد، طرح گود و برجسته، به ویژه از قرن چهارم هجری در معماری ایرانی رونق و رواج بیش از پیش یافت (پوپ، ۱۳۶۶، ص۱۳۹). با رسیدن به دوره صفوی در کنار علاقه گسترده به پوشش کاشی در تزیین بناها، از هنر آجرکاری جهت تزیین و ساخت بناها نیز بهره گرفته می‌شد. در این دوره نیز خشت و آجر عنصر اصلی در ساخت و ساز بناها بشمار می‌آمدند. این مسئله به ویژه در ساخت و تزیین بازار قیصریه به خوبی مشهود بوده و غلبه هنر آجرکاری در طول بازار و بناهای موجود در آن همچون حجره‌ها، تیمچه ها و کاروانسراها و دیگر بناها موجود در آن قابل توجه می‌باشد. این موضوع به احتمال به جهت تعجیل شاه عباس در اتمام (۱۰۲۹ ه.ق) ساخت این بازار بوده است. این تزئینات آجری نیز عمدا"یا به‌صورت بسیار ساده بوده و از طریق نحوه چیدمان آجرها، اشکال هندسی بوجود آورده اند و

یـا از چیدمـان آنهـا گره‌هـای مختلـف هندسـی را شـکل می‌دادند.گـره سـازی یکی از شـیوههای بسـیار ظریف و پـرکار آجرچینی تزئینی اسـت کـه بـه کمـک قطعه‌هـای مختلـف آجرهـای بریـده و تیشـه‌دار شـده در اندازه‌هـای گوناگـون صـورت می‌پذیـرد؛ (امیرغیاثونـد،۱۳۸۲، ص۴۵). در ایـن روش، آجرها در اندازه‌ها و اشـکال گوناگـون بـرش داده می‌شـوند و بـا ترکیـب نقش‌هـای هندسـی سـاده ماننـد مثلـث، مسـتطیل، مربـع، لـوزی، ذوزنقـه و ترکیـب آنهـا، چندضلعی‌هـا، سـتاره شـکل‌ها و غیـره سـاخته می‌شـوند (تصویـر ۱۱الـف). از دیگـر تزیینـات زیبایـی آجـری کـه در لابـه‌لای گـره چینی‌هـای آجـری بـه‌کار مـی‌رود، اسـتفاده از آجرهـای لعاب‌دار (آجر معقلی) اسـت کـه در بسـیاری از تزیینـات آجـری در طـول بـازار قیصریـه دیـده می‌شـود (تصویـر ۱۱ب).

تصویر ۱۱ الف. هنر آجرکاری گرهچینی سقف بازار قیصریه

تصویر ۱۱ب. هنرآجرکاری معقلی دیواره ورودی بازار قیصریه

همچنیـن بایـد از آجـرکاری مشـبک در تزیینـات آجـری بـازار قیصریـه یـاد کـرد. در ایـن مـورد هنرمنـدان صفـوی، عـلاوه بـر زیبایـی نمـا بـه کاربـردی دیگـر از تزیینـات آجـری توجـه داشـتند. چنان‌کـه در آجـرکاری مشـبک، آجرهـا بـه صورتـی چیـده می‌شـود کـه مابیـن آنهـا فضـای توخالـی جهـت دیـد و جریـان هـوا ایجـاد می‌شـود. بدیـن ترتیـب هـدف از طراحـی ایـن حفره‌هـا، عـلاوه بـر عبـور هـوا، عبـور نـور و گاه داشـتن دید آن طرف دیـوار بـرای افـراد حاضـر در هـر دو طـرف بـود (تصاویـر ۱۲الـف و ۱۲ب و ۱۲ج).

۱۲ الف

۱۲ب

۱۲ج

تصویر ۱۲. هنر آجرکاری مشبک در طول بازار قیصریه (عکسبرداری توسط نگارنده)

شـایان ذکـر اسـت کـه هنرمنـدان دوره صفـوی در کنـار توجـه بـه بحـث زیبایـی و تزیینـات در معمـاری بـازار، توجـه خاصـی نیـز بـه نشـان دادن اعتقـادات مذهبـی خـود مبـذول داشـتند. چنان‌کـه در خـلال همیـن چیدمـان آجرهـا گاه بـا چیدمـان نقـش نـام حضـرت علـی (ع)تاکیـدی بـر بینـش شـیعی صفویـان داشـتند (تصاویـر ۱۳الـف و ۱۳ب).

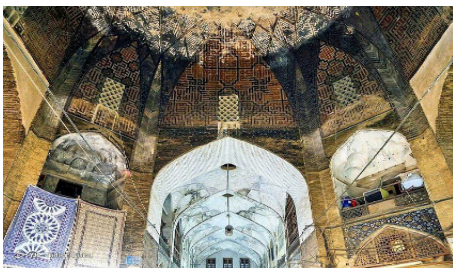

۱۳الف

۱۳ب

تصویر ۱۳. هنر آجرکاری و ارایه نمادهای شیعی در آن در چهارسوها و دیوارهای بازار قیصریه (عکسبرداری توسط نگارنده)

۵-۳. هنر گچ‌کاری

هنر گچ‌کاری از دیگر آرایه‌های به‌کار گرفته شده در بازار قیصریه است که البته به علت گذر زمان و عدم مقاومت آن بخش‌های بسیاری از آن، از بین رفته است. بر اساس شواهد موجود، کاربرد گچ چه به عنوان پوشش بناها و چه به‌عنوان تزیینات در معماری ایرانی از دیرباز مورد توجه بوده است. در واقع این توجه مرهون وجود ویژگی‌هایی چون شکل‌پذیری آسان، چسبندگی زیاد، قیمت مناسب و نیز در دسترس بودن این ماده بود. همچنین با گچ ممکن بود طرح‌های ظریف و سایه‌روشن‌های دقیق به وجود آورد و این شیوه‌های تزیینی از دیرباز بسیار مورد علاقه ایرانیان بود (پوپ، ۱۳۳۸، ص۷۳). در دوره اسلامی نیز هنر گچکاری همچنان مورد اقبال قرار می‌گیرد. در این دوره به ویژه از دوره سلجوقیان عمده تزیینات گچ‌کاری عبارت بودند از اشکال و نقوش گل و بوته، بعضی از طرح‌های هندسی از قبیل سه‌گوش، هشت گوش، ستاره، دایره و نقوش اسلیمی که از تزیینات اصلی اسلامی است (دیماند، ۱۳۶۵، ص۹۶). تا قرن دهم هجری و به‌ویژه در دوره تیموری و صفوی گچ‌بری‌های رنگین و ظریف زیبایی در بناهای ایرانی دیده می‌شود که گاهی ظرافت آنها به نقاشی شبیه بود (پوپ، ۱۳۳۸، ص۷۳). بر اساس شواهد در دوره شاه عباس استفاده از گچ‌بری‌های رنگین در کنار سایر بناهای میدان نقش‌جهان، در تزیین بازار قیصریه نیز به‌کار گرفته شد که البته امروزه فقط هاله‌ای از آنها در گوشه و کنار بازار به چشم می‌خورد. از نمونه‌های مشهود و زیبای این گچبری‌های رنگین، در سردر ورودی ضراب‌خانه سلطنتی موجود است که امروزه محل آن به بانک ملت تبدیل شده است (تصویر ۱۴).

تصویر ۱۴. هنر گچ‌بری‌های رنگین سردر ضرابخانه سلطنتی در بازار قیصریه (عکسبرداری توسط نگارنده)

از طرف دیگر از نمونه‌های دیگر استفاده از تزیینات گچی در بازار باید به استفاده از گچ در کاربندی‌های ساده و همچنین کاربندی گچ و نقاشی در سقف و دیوارهای بازار و بناهای آن اشاره کرد. یکی از نمونه‌های زیبای آن سقف و دیوارهای مسجد جارچی‌باشی است که در آن طرح‌های هندسی و اسلیمی زیبای بر روی کاربندی‌های گچی به چشم می‌خورد. علاوه بر این مقرنس‌های گچی زیبای نیز سردر ورودی این مسجد را به خود اختصاص داده است (تصاویر۱۵الف و ۱۵ب و۱۵ج).

تصویر۱۵ الف. کاربندی گچ و نقاشی در دیوارهای شبستان مسجد جارچی‌باشی

تصویر ۱۵ب. کاربندی گچ نقاشی سقف مسجد جارچی‌باشی
(ماخذ: https://www.beytoote.com/iran/)

تصویر ۱۵ج. مقرنس‌های گچی سر در مسجد جارچی‌باشی

اما شاید بتوان یکی از زیباترین آرایه‌های گچی را مربوط به کاربندی گچی توام با نقاشی در سقف شربت‌خانه سلطنتی و گچ بری‌های مجوف آن دانست که با پنجره‌های مشبک زیبایی دوچندانی یافته است (تصاویر۱۶ الف و۱۶ ب و۱۶ج). به نظر می‌رسد که توجه بیشتر به تزیینات این مکان در ارتباط با کاربری سلطنتی آن بوده است که از آن برای پذیرایی میهمانان شاه عباس، قبل از اینکه به حضور شاه برسند با انواع شربت‌ها همچون شربت گل سرخ و شربت گلاب و شربت به لیمو و غیره پذیرایی می‌شده است(دلاواله،۱۳۷۰، ص۴۴۲).

تصویر ۱۶ الف. کاربندی‌های گچی توام با نقاشی سقف شربت‌خانه

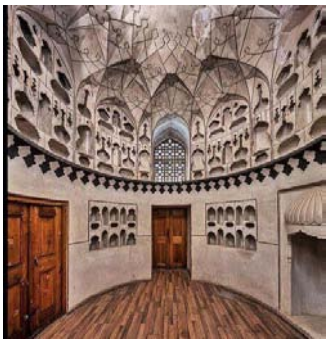

تصویر ۱۶ب. گچ بری‌های توام با پنجره‌های مشبک شربت خانه (عکسبرداری توسط نگارنده)

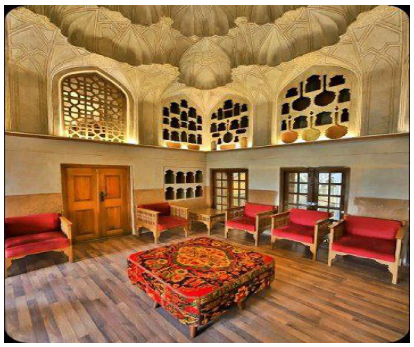

تصویر ۱۶ج. گچ بری‌های توام با پنجره‌های مشبک شربت خانه

۶-۳. هنرهای چوب

چوب از جمله موادی است که بشر از گذشته دور به‌خاطر ارزان و در دسترس بودن آن، علاوه بر آن‌که از آن به‌عنوان مصالح ساختمانی استفاده می‌شد، بلکه با انداختن نقش‌ها و طرح‌های زیبا روی آن به‌عنوان کالای هنری نیز به شمار می‌آمد. در این میان شاید بتوان گفت که هنر منبت‌کاری مشتمل بر حکاکی و کنده‌کاری روی چوب براساس نقشه‌ای دقیق، از پیشینه بلندی در میان ایرانیان برخوردار است. چنان‌که برخی قدمت آن را به زمان هخامنشیان رسانده‌اند. (مهرپویا، ۱۳۷۶، ص۱۹۷). در دوره اسلامی نیز به هنر منبت‌کاری به ویژه در ساخت درهای مساجد توجه ویژه‌ای مبذول گردید. از نمونه‌های زیبای آن یک لنگه در چوبی متعلق به مسجد جامع عتیق شیراز متعلق به قرن سوم هجری است که زیرسازی آن از چوب سپیدار است و روی آن با خلال‌های چوب گردو و به شکل هندسی تزیین شده‌است (حسن بیگی، ۱۳۶۵، ص۱۷۵). استفاده از درهای منبت‌کاری در تمام ادوار تاریخ ایران به ویژه دوره صفویه مرسوم بود. در این دوره همچنین در تزیینات درهای چوبی از هنر گره چینی بهره گرفته شده است. در اصطلاح هنری گره چینی عبارت است از مجموعه‌ای از شکل‌های هندسی که با نظم و ترتیب و پیچ و شکل‌های هماهنگ و قرینه در کنار هم چیده شده‌اند.

در این میان برخی معتقدند که در ایران استفاده از درهای مشبک و دارای گره‌چینی از دورهٔ صفویه آغاز شده و در دوره‌های بعد، به‌ویژه در دورهٔ قاجار، به اوج رونق خود رسیده‌است(عطارزاده، ۱۳۷۴،ص۱۱۸). استفاده از هنر مشبک‌سازی علاوه بر درها، در پنجره‌ها چوبی نیز کاربرد داشت. از پنجره‌های مشبک علاوه بر افزایش زاویه دید به نمای بیرونی وسیع و بزرگ، برای جلوگیری حداکثری از تابش مستقیم نور خورشید در فصول گرم سال نیز بهره گرفته می‌شد. موید این موضوع استفاده بسیار از پنجره‌های مشبک در طول بازار قیصریه و برخی از بناهای آن است که علاوه بر تلطیف هوا عاملی موثر در تنظیم نور به شمار می‌آید (تصویر ۱۷الف و ۱۷ب).

تصویر ۱۷الف. پنجره‌های مشبک چوبی شربت خانه سلطنتی

تصویر۱۷ب. پنجره‌های مشبک جوبی در طول بازار قیصریه (عکسبرداری توسط نگارنده)

در کنار پنجره‌های مشبک باید از درهای منبت‌کاری شده و گره‌چینی یاد کرد. بررسی درهای موجود در مجموعه قیصریه موید آن است که سازنده گان درها با آگاهي از خواص چوب‌ها، آنها را با اتصالات و ترکیب قطعات متعدد، گره‌چيني و کنده‌کاري ساخته‌اند (تصویر۱۸الف) تا گذشته از زیبایي بصري در، از نفوذ رطوبت و گرما از قطعه اي به قطعه‌هاي ديگر جلوگيري کنند. همچنين ابعاد و اندازه درها متناسب با نوع کاربري و فضاي مورد استفاده در آن بود. در دوره صفوي عرض درها بيشتر از طول آنهاست، بنابراين

اغلب بناهای دوره صفوي داراي درهايي عريض است. همچنين هنرمندان چوبكار توجه خاصی به مواد به‌كاررفته در ساخت درها داشتند تا بدين وسيله عمر و دوام محصول زياد گردد، بدين ترتيب چوب چنار و گردو به علت مقاومت زياد آنها در اخت در و پنجره به كار مي‌رفت (نژادابرهيمی و همكاران، ۱۳۹۶، ص۱۲). از طرف ديگر بررسي ويژگي‌هاي ساخت درها در اين دوره موید آن است كه درها در مكان‌های بزرگ داراي دو لنگه متقارن بوده‌اند و عامل قرينگي به عنوان عنصر هماهنگ‌كننده در نقش‌مايه‌ها مشاهده مي‌شود. در بيشتر موارد روش ساخت درها قاب و تنكه است (تصاوير ۱۸ ب و ۱۸ ج). در روش قاب و تنكه يك صفحه مستطيل در وسط و دو صفحه مربع شكل در بالا و پايين با اشكال منبت‌كاری يا گره چينی در نظر بوده است(همان، ۲۲).

تصوير ۱۸ الف. درب ورودی مدرسه ملاعبدالله

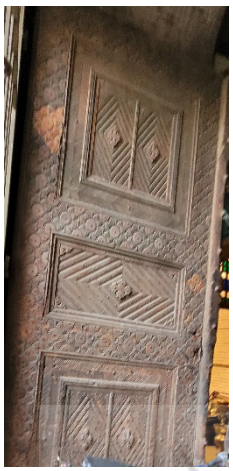

تصوير ۱۸ب. در اصلی ورودی بازار قيصريه

(عكسبرداری توسط نگارنده)

تصوير ۱۸ج. درورودی سرای فيل در بازار قيصريه

۷-۳. هنر سنگ‌تراشی

سنگ‌تراشی (حجّاری) هنر كندن نقش بر سنگ و صنعت بريدن آن برای كاربرد در معماری و صنعت ساختن اشيای سنگی می‌باشد. در معماری اسلامی از سنگ برای كار در شالوده، بدنه، فرش كردن كف و تزيين بنا به ويژه جهت ساختن كتيبه‌های سنگی استفاده می‌شد. برای ساختن كتيبه‌ها پس از انتخاب سنگ‌های گوناگونی چون سنگ سياه، سنگ آهک، سنگ مرمر، آنها را با دقت تراشيده و و با خطوطی چون ثلث و نستعليق آراسته می‌كردند. اين كتيبه ها علاوه بر كاركرد زينتی خود، به عنوان رسانه‌هايی پيام رسان، در كنار اطلاع رسانی می‌توانستند بر عقايد و باورهای عده وسيعی از مخاطبان اثر گذاشته و نقش مهمی در ترويج و تبليغ انديشه‌های مختلف ايفاء نمايند. اين موضوع به ويژه در باب دوره صفويه مصداق بارزتری دارد. چرا كه پادشاهان اين دوره با بهره‌گيری از انواع هنرها و به خصوص هنر كتيبه‌نگاری در كنار ترويج و تبليغ اصول مذهب تشيع، موجبات مشروعيت بخشی بيشتر حاكميت خود را فراهم می‌كردند. در اين جهت می‌توان به كتيبه سنگی مسجد جارچی‌باشی اشاره كرد كه در آن به خط ثلث برجسته ضمن اعلام بنای اين مسجد در سال ۱۰۱۹ هجری در دوره شاه عباس اول در مورد شاه عباس چنين ثبت شده است: «فی ايام خلافه الخاقان الاكرم ... خلف اخلاف سيدالمرسلين رواج دهنده مذهب ائمه اثنی‌عشر صلوات الله عليهم اجمعين...» (تصوير ۱۹) در پايان كتيبه، نام كتيبه نويس يعنی جوهر صحيفی كه از خطاطان برجسته دوره شاه عباس اول است نيز ثبت گرديده است (هنرفر، ۱۳۵۰، ص۴۷۵).

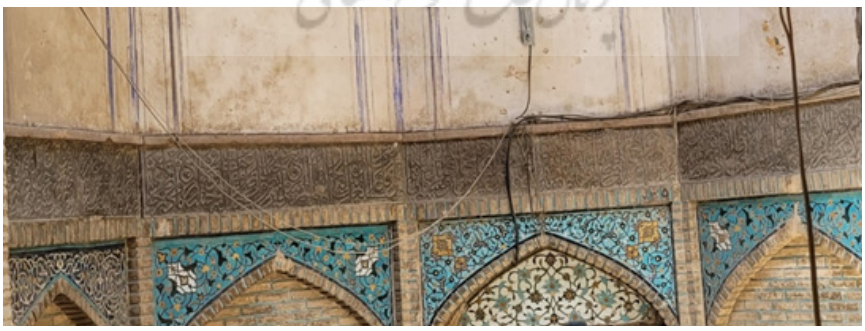

تصوير ۱۹. نمای كامل كتيبه سنگی با خط ثلث در سردر مسجد جارچی باشی

(عكسبرداری توسط نگارنده)

استفاده از سنگ علاوه بر موارد ذکر شده، گاه نیز در جلوخان و یا به ویژه درکنار حجره‌ها و دکان‌ها جهت نمایش کالاها در معماری بازار قیصریه اهمیت ویژه‌ای داشت (شاردن،۱۳۷۴، ص۴/ ۱۴۶۱). از جمله این سکوهای سنگی، دو سکوی بزرگ از سنگ یشم و سماق بود که در دو جانب ورودی در بازار قیصریه تعبیه شده بود و در دوره صفویه این دو سکو جایگاهی برای خرید و فروش زیورآلات و طلاجات محسوب می‌شده است.

در کنار تزئینات یاد شده باید به حضور سنگ آبها و حوض‌های سنگی و مرمرین در طول بازار اشاره کرد که در دوره صفویه رواج کامل داشته است (کونل، ۱۳۹۷، ص۱۳۹/۱). سنگاب‌ها ظروف سنگی بزرگی بودند که در حیاط مساجد و مکان‌های عمومی گذاشته می‌شدند و از آب درون آنها جهت آشامیدن و وضو استفاده می‌کردند. از جمله

تصویر ۲۰ الف. سنگاب مقابل مسجد جارچی باشی

این سنگاب‌ها، سنگاب کوچکی مقابل در ورودي مسجد جارچي باشی بود که بر روي آن در چهار لوحهٔ کوچک در اطراف آن عبارت زیر حجاري شده است: وقف حضرت عباس علیه السلام نمودند حمل و نقل کننده به لعنت خدا گرفتار شود (تصویر ۲۰ الف).

حضور آب علاوه بر سنگاب‌ها در حوض‌های بزرگ و کوچک سنگی که به شکل بیضی یا دایره با فواره‌های زیبا در اطراف آن، در طول بازار به ویژه در چهارسوهای بازار قیصریه حضوری چشم‌نواز دارد (تصویر ۲۰ب). زیبایی این آب‌نماها همراه با انواری که از منافذ سقف بر آن می‌تابید، در کنار صدای دلنواز آب، علاوه بر لطافت هوای بازار، به قول سیاحان عهد صفوی، زیبایی‌ها و شکوه این بازار را دو چندان کرده بود (شاردن، ۱۳۷۴، ص۴ /۱۴۱۷).

تصویر ۲۰ب. حوض آب در یکی از چهارسوقهای بازار

(عکسبرداری توسط نگارنده)

بدین ترتیب حضور همه این آرایه‌ها و عناصر در کنار یکدیگر، بازار قیصریه را به یکی از زیباترین و شلوغ‌ترین بازارهای جهان از دید سیاحان این دوره مبدل کرده بود. زیبایی که هنوز پس از گذشت قرن‌ها، چشمگیر و مکمل سایر زیبایی‌های میدان نقش‌جهان است.

۴. کارکردهای بازار قیصریه

۴-۱. کارکرد اقتصادی و تجاری بازار قیصریه

بی‌تردید یکی از مهم‌ترین فعالیت‌های شاه عباس اول در جهت رونق اقتصادی و تجاری ایران، توسعه و بسط بازارهای داخلی و اهتمام در جهت افزایش بازدهی آنها بود. در این جهت ایجاد و ساماندهی بازار قیصریه در قلب پایتخت صفویه و توجه به افزایش کارکرد تجاری و بازرگانی آن از جایگاه ویژه ای برخوردار بود. بدین ترتیب در جهت افزایش کاربری اقتصادی و تجاری بازار، معماران صفوی نیز به تبعیت از الگوی بازارهای سنتی ایران به نحوه جای گزینی و مکان‌یابی انواع مشاغل در بازار قیصریه توجه خاص مبذول کردند. در این الگو عناصر تجاری بازار همچون راسته‌های بازار از جایگاه خاصی برخوردار بودند. راسته ها معمولا دالان‌های بلند و سر پوشیده ای بودند که در سراسر بازار امتداد داشتند. هر راسته معمولا" متعلق به اهل یک حرفه و صنف خاص بود (فلاندن،۱۳۲۴، ص۲۰۹). شاردن توجه و تاکید شاه عباس اول به بحث راسته‌ها و اهمیت تخصصی آنها در طراحی بازار قیصریه را به لحاظ فراهم آوردن شرایط بهتر جهت آسایش مردم برای سهولت دست یابی به کالاهای مورد نظر آنها دانسته است (شاردن،۱۳۷۴، ص۴/ ۱۴۴۰). از طرف دیگر اختصاص هر راسته به صنف و تجارتی خاص نیز علاوه بر اینکه انواع اجناس مربوط به صنف خاص را در معرض دید خریداران قرار داده (فلاندن،۱۳۲۴، ص۲۰۹)، موجب رقابت بیشتر فروشندگان جهت فروش کالای خود و در نتیجه بهبود سطح کیفیت کالا و تنزل قیمت اجناس شده بود.

کاروانسراها از دیگر عناصر و فضاهای تجاری بازار قیصریه بودند که با حیاط مرکزی و به شکل چهار ایوانی با حجره‌هایی در چهار سوی آن در یک یا دو طبقه قرار داشتند. در این کاروانسراها حجره‌های طبقه اول عموما" جنبهء تجاری داشتند و حجرهای طبقه دوم که دارای مهتابی (تراس) نیز بودند بیشتر جنبه کارگاهی و دفتری و گاه به عنوان خوابگاه از آنها استفاده می‌شد. اغلب کاروانسراهای بازار قیصریه، مانند راسته‌ها، هرکدام متعلق به صنف یا گروه خاصی بود. پس هرگاه کسی مایل به دیدار یکی از مردم ولایات خاصی بودند همین بس که به کاروانسرایی که به نام آن ولایت یا شهر معروف بود رفته تا شخص مورد نظر خود را بیابد از جمله این کاروانسراها می‌توان به کاروانسرای هندیان و کاروانسرای خراسانیان و کاروانسراهای لندنی‌ها و غیره اشاره کرد (شاردن،۱۳۷۴، ص۴ / ۱۴۶۴و۱۴۴۴ و۱۴۶۰).

نکته قابل تامل آن‌که، از درآمد حاصل از اجاره و استفاده از کاروانسراهای بازار قیصریه نیز معمولا" جهت مصارف و هزینه‌های دولتی (تاورنیه ،۱۳۸۹، ص۶۱) و همچنین مرمت و بازسازی خود این مکان‌ها بهره گرفته می‌شد. در این میان درآمد برخی از کاروانسراهای پرتردد مانند کاروانسرای شاهی جهت تامین مایحتاج مکان‌های

عام‌المنفعه به خصوص دارالشفاء مستقر در بازار استفاده می‌شد (شاردن،۱۳۷۴، ص۴ /۱۴۵۸).

در کنار توجه به همه این تدابیر، آنچه پویایی تجاری بازار قیصریه را دوچندان کرده بود، وجود درها و دروازه‌های متعدد در سراسر بازار و حضورو نظارت مداوم ماموران حفاظتی در سراسر بازار بود. امنیت حاصله از این تدابیر در بازار چنان بود که به قول تاورنیه، بازرگانان شبها دکان خود را سرسری و بی ملاحظه می‌بستند، چه در تمامی شب از داخل و خارج محافظت کامل صورت می‌گرفت (تاورنیه،۱۳۸۹، ص۶۱).

۲-۴. کارکرد مذهبی و فرهنگی بازار قیصریه

از جمله پایه‌های قوام و دوام دولت صفویه تاکید بر مفاهیم اسلامی و به ویژه مکتب تشیع بود. در این جهت از مهمترین نمادهای التزام پادشاهان این سلسله به مکتب تشیع ساخت مساجد و مدارسی در جهت ترویج فرهنگ تشیع بود. در این میان بازارها به عنوان اماکن پر رفت و آمد، یکی از بهترین انتخاب ها جهت ایجاد فضاهایی چون مساجد و مدارس بودند. حضور مساجد در کالبد بازارها، علاوه بر ایجاد سهولت حضور بازاریان و خریداران جهت انجام فرایض دینی، شرایط را جهت مبادله و نشر و اعتلای آگاهی‌های سیاسی، تجاری و مذهبی به ویژه آیین تشیع را در میان گروه‌های مختلف، فراهم می‌آورد. اهمیت وجود برخی از این مساجد به ویژه مساجدی که در راسته ها و عموما به تدبیر و هزینه اصناف خاص ساخته می‌شد به ویژه از آن جهت بود که این مکان‌ها در ایام برگزاری نماز یا ایام اعیاد و سوگواری‌ها، با تجمع افراد آن صنف، به سهولت زمینه برای گفتگو و همجهتی بیشتر آنان در حل و فصل امور عمومی و صنفی آنها فراهم می‌شد. از جمله مهمترین این مساجد در بازار قیصریه می‌توان به مسجد جارچی باشی اشاره کرد که توسط ملک سلطان، جارچی‌باشی شاه عباس اول ساخته شد.

در کنار مساجد، مدارس متعددی نیز در طراحی کالبدی بازار قیصریه دایر بودند که وظیفهٔ تعلیم و تربیت افراد را به عهده داشتند. لازم به ذکر است که مدارس در این برهه بیشتر به عنوان مدارس دینی پایه‌گذاری می‌شدند.که وظیفه آموزش و تحکیم مبانی تشیع را به عهده داشتند. از نمونه‌های بارز این مساجد در بازار قیصریه مدرسه ملاعبدالله شوشتری بود که همان طوری که پیشتر گفته شده در دوره شاه عباس اول به جهت تربیت طلاب و ترویج مبانی مذهب تشیع تاسیس گردید. امکانات رفاهی برخی از این مدارس که عمدا" از طریق وقف و کمک‌های دولتی تامین میشد به نحوی بود که برخی از سیاحان این دوره، بنای فیزیکی این مدارس را بر مدارس اروپایی برتری داده و به حقوق یکصد تومانی اساتید این مدارس غبطه می‌خورند (کمپفر، ۱۳۵۰، ص۱۴۰).

۳-۴. کارکرد ارتباطی و رفاهی بازار قیصریه

از دیرباز بازارها یکی از مهمترین محورهای ارتباطی در فضای شهری به حساب می‌آمدند. در واقع بازارها با میدان‌های عمومی از عناصر شبکه اصلی ارتباطی شهرها محسوب می‌شدند و از نظر اقتصادی لازم و ملزوم یکدیگر بودند(شفقی، ۱۳۸۱، ص۴۷). در این میان بازار قیصریه که مساحتی حدود سی کیلومتر مربع را می‌پوشاند، مانند معبری طویل و مسقف دو میدان اصلی شهر یعنی میدان نقش‌جهان، مرکزیت اصفهان در دوره شاه عباس را به میدان کهنه یا میدان عتیق که مرکز اصفهان قدیم بود را به همدیگر متصل کرده و از آنجا نیز رشته‌های متعدد و طولانی این بازار ادامه یافته و موجبات اتصال این بازار را از طریق بازار قدیم با دروازه‌های قدیمی شهر از جمله دروازه طوقچی از مهم‌ترین دروازه‌های شهر اصفهان در دوره سلجوقی فراهم آورده بود. علاوه بر این گذرگاه‌های متعدد انشعابی از راسته‌های اصلی و فرعی بازارقیصریه نیز امکان دسترسی آسان به محلات مختلف شهر را فراهم می‌آورد.

درکنار کارکرد ارتباطی بازار وجود عناصر رفاهی و خدماتی همچون غذاخوری‌ها و قهوه‌خانه‌ها نیز در این مجموعه، بستر تعامل و ارتباط اقشار مختلف به ویژه مردم و دولتیان را بیش از پیش تسهیل کرده بود. چنان‌که گاه به مدد حضور ناگهانی شاه عباس یا درباریان در قهوه خانه‌های بازار و پرس‌وجو از احوال عامه مردم، بعضا" فرامینی نیز در جهت رفاه حال مردم صادر می‌شد (نصرآبادی، ۱۳۷۸، ص۳۴۳/۱). اهمیت وجود این قهوه‌خانه و مقبولیت آنها نزد عامه مردم در این برهه چنان بود که برخی از محققان این میعادگاه‌ها را در ایجاد شکل‌های تازه‌ای از معاشرت اجتماعی و تعامل اجتماعی گروه‌های مختلف و به ویژه در اعتلای (Matthee,1994, p. 19) فرهنگی جامعه صفوی موثر دانسته‌اند.

نتیجه‌گیری:

ساخت بازار قیصریه جزیی از طرح شگفت‌انگیز شاه عباس اول در طراحی میدان نقش‌جهان بود. این بنا که در ضلع شمالی میدان نقش‌جهان بنا گردیده به لحاظ معماری به سبک و سیاق بازارهای کشورهای اسلامی به مدل خطی طراحی شده و بناها و فضاهای موجود در آن به سبک رایج معماری عصر صفوی یعنی سبک اصفهان با آرایه‌ها و تزیینات زیبا بنا شده است. اگرچه در ساخت این بازار از آرایه‌های متعدد به ویژه آرایه‌های تزیینی همچون مقرنس‌کاری، کاشی‌کاری، نقاشی دیواری، آجرکاری، گچ‌کاری، هنر چوب و سنگ‌تراشی بهره گرفته شده اما در این میان به نظر می‌رسد که از آنجایی‌که شاه عباس در اتمام بازار تعجیل داشت بهره گیری از آجر چه در ساخت و چه در تزیین بازار بر سایر آرایه‌های تزیینی برتری پیدا کرده بود. از طرف دیگر با توجه به تزیینات بسیار سر در قیصریه و استفاده از تزییناتی چون مقرنس، کاشی، نقاشی‌های دیواری، آرایه‌های چوبی و سنگی، معماران دوره صفوی با استفاده از آرایه منظر، تابلوی چشم‌نوازی از شکوه و عظمت و هنر ایرانیان در سردر ورودی بازار قیصریه، در برابر چشم همه رهگذرانی از عامه مردم یا سیاستمدارانی خلق کرده بودند که از بازار و شربت‌خانه سلطنتی عبور می‌کردند و راهی دربار سلطنتی در عالی‌قاپو می‌شدند. استفاده از این آرایه‌های تزیینی یاد شده، به ویژه استفاده از آجرکاری، مقرنس‌کاری، و بهره‌گیری از کاشی‌های معرق و هفت‌رنگ کم و بیش در سایر بناهای بازار به ویژه در سردر و نمای مساجد و مدارس و کاروان‌سرها همچنان تداوم و استمرار دارد. از سوی دیگر تنوع و گستردگی عناصر و فضاهای موجود در این مجموعه، از یک طرف بازار قیصریه را به یکی از بزرگترین و مهمترین بازارهای مشرق زمین در عصر خود مبدل کرده بود و از طرف دیگر نیز گویای آن است که طراحان آن به ویژه شاه عباس اول بیش از همه چیز، به تاثیرات و کارکردهای این مجموعه توجه ویژه مبذول داشته‌اند. جامعیت طرح و کارکردهای چند جانبهٔ بازار قیصریه در ابعاد مختلف تجاری، امنیتی، فرهنگی و رفاهی علاوه بر تامین مایحتاج پایتخت صفویان و تسریع ارتباطات طبقات مختلف اجتماعی خود عاملی مناسب در جهت جذب تجار و سرمایه‌داران خارجی و تسریع مبادلات تجاری داخلی و خارجی و در نهایت تبدیل اصفهان به قلب تجارت ایران بود. در واقع طراحان و معماران عصر صفوی در طرح بناهای این دوره همچون بازار قیصریه در کنار توجه به زیبایی و آرایه‌ها و تزیینات فاخر بنا، تاثیرات و کارکردهای کوتاه مدت و بلندمدت آن را نیز در نظر داشتند.

پی‌نوشت

[1] wacar

[2] Wazar

[3] Abcari

[۴] برخی محقیقین بازارها را به لحاظ شکل‌گیری به دو دسته اصلی بازارهای نامنظم و بدون نقشه و طرح قبلی و بازارهای منظم که با طرح و نقشه از پیش تعیین شده و متاثر از سبک‌های ایرانی تقسیم‌بندی کرده اند. بازارهای منظم به طور عمده در اشکالی چون خطی یا طولی، بازارهای چند محوری، بازارهای متقاطع یا صلیبی و بازارهای منظومه‌ای و بازارچه طراحی و شکل پذیرفته اند (رجبی،۱۳۸۶، ص۱۱۹-۱۲۲).

[۵] مقرنس الف. مقرنس‌های جلو آمده: در این نوع مقرنس مصالح از خود بناست که در نهایت سادگی و بدون هیچگونه پیرایه‌ای به صورت آجر یا گچ، انتهای سطوح خارجی نمای بیرون ساختمان را آرایش می‌دهند و استحکام آنها زیاد است.

ب. مقرنس های روی هم قرار گرفته: گذشته از مصالح اصلی بنا مانند گچ و آجر و سنگ، در سطوح داخل و خارج بنا به کار می‌روند و غالبا در چند ردیف (دو تا پنج یا بیشتر) روی هم قرار دارند و دارای ثبات متوسطی است.

ج. مقرنس های معلق: این نوع مقرنس‌ها شبیه استالاکتیت آهکی آویزان در غارهاست و غالبا از چسباندن مواد مختلف چون گچ، سفال، کاشی و ... به سطوح مقعر داخل بنا صورت می‌گیرند که آویزان به نظر می‌رسند و دارای ثبات کمی می‌باشند.

د. مقرنس‌های لانه زنبوری: چنان که از تام این دسته از مقرنس ها پیداست،شبیه لانه زنبور و در مجموع کندوهای کوچک بر روی هم قرار گرفته اند. این دسته از نظر شکل ظاهری شبیه به مقرنس های معلق اند.

کتاب‌نامه:

اصفهانی، حافظ ابونعیم (۱۳۷۷)، *ذکر اخبار اصفهان*، ترجمه نورالله کسایی، تهران: سروش.

اصلانی، حسام (۱۳۷۶)، *مطالعه مستند سازی و آسیب شناسی نقاشی های تصویری سر در قیصریه اصفهان*، تهران: سازمان میراث فرهنگی.

امیرغیاثوند، محبوبه (۱۳۸۲)، *هنر گره‌چینی در معماری*. تهران: تکوک زرین.

اولئاریوس، آدام (۱۳۸۵)، *سفرنامه آدام اولئاریوس*، ترجمه احمد بهپور، تهران: ابتکار نو.

انصاری، جمال (۱۳۶۰)، هنر مقرنس‌سازی در آثار معماری ایران، *مجله موزه‌ها*، سال اول، شماره یکم. صص۱۴-۲۷.

بابایی، سوسن(۱۳۹۸)، *اصفهان و کاخ هایش*، ترجمه مصطفی امیری، تهران: فرهنگ جاوید.

باربارو، جوزافا و دیگران(۱۳۴۹)، *سفرنامه جوزافا باربارو*، ترجمه منوچهر امیری، تهران: خوارزمی.

بنتلی،ای ین، آلن الکک،پال مورین، سومک گلین، گراهام اسمیت(۱۳۸۹). *محیط‌های پاسخ‌ده*، ترجمه مصطفی بهزادفر، تهران: دانشگاه علم و صنعت

بیگلری، اسفندیار (۱۳۵۵)، بازارهای ایرانی، *مجله هنر و مردم*، شماره ۱۶۲، صص۷-۲۲.

پیرنیا، محمد کریم (۱۳۸۳)، *سبک شناسی معماری ایران*، تهران: انتشارات سروش دانش.

پوپ، آرتوراپهام (۱۳۶۶)، *معماری ایران*، ترجمه غلامحسین صدری افشار، تهران: اختران.

پوپ، آرتوراپهام (۱۳۳۸)، *شاهکارهای هنر ایران*، ترجمه پرویز ناتل خانلری، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

پورهادی گوابری، مهدیه و سحر قلم آرا(۱۳۹۷)، واکاوی هنر مقرنس در دورههای تاریخی قبل و بعد از اسلام در ایران و محدوده گسترش این هنر در جهان (نمونه موردی بناهای ایرانی -اسلامی)، *معماریشناسی*، شماره ۵، صص ۱-۱۲.

تاورنیه، (۱۳۸۹)، *سفرنامه تاورنیه*، ترجمه حمید ارباب شیرانی، تهران: انتشارات نیلوفر.

حبیبی، محسن(۱۳۸۷)، *از شار تا شهر*، تهران: دانشگاه تهران.

محمدرضا حسن‌بیگی، محمدرضا (۱۳۶۵)، *مروری بر صنایع دستی ایران*، تهران: ققنوس.

رجبی، آزیتا (۱۳۸۶)، *ریخت شناسی بازار*، تهران: آگاه.

زمانی، عباس (۱۳۵۰)، مقرنس تزئینی در آثار تاریخی اسلامی ایران، *مجله هنر و مردم*، شماره ۱۰۲-۱۰۳، صص۸-۲۵.

دلاواله، پیترو (۱۳۷۰)، *سفرنامه دلاواله*، ترجمه شجاع الدین شفا، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

دیماند.س.م (۱۳۶۵)، *راهنمای صنایع اسلامی*، ترجمه عبدالله فریار، تهران: انتشارات علمی و فرهنگی.

سپنتا، عبدالحسین (۱۳۴۸)، کاشی و معرق اسلامی در ایران، *نشریه فلسفه و کلام- معارف اسلامی سازمان اوقاف*، شماره۹

سرایی، محمد حسین(۱۳۸۹)، تحولات بازارهای ایرانی-اسلامی، *فصلنامه مطالعات شهری*، شماره ۲،صص ۲۵-۳۷.

شاردن،ژان (۱۳۷۴)، *سفرنامه شاردن*، ترجمه اقبال یغمایی، تهران: انتشارات توس.

شفقی، سیروس(۱۳۸۱)، عناصر بازاراصفهان و موقوفات آن، *وقف میراث جاویدان*، شماره ۳۸، صص۴۵-۶۶.

شفقی، سیروس، (۱۳۷۸)، نقش بازار در ساختار فضایی شهرهای اسلامی، *تحقیقات جغرافیایی*، شماره ۵۲-۵۳، صص۶۳-۸۷.

شهابی‌نژاد، علی و رضا ابویی،(۱۳۹۳)، شکل‌گیری و دگرگونی تاریخی میدان نقش‌جهان اصفهان، *فصلنامه تخصصی دانش مرمت و میراث فرهنگی*، سال دوم، شماره ۳، صص۴۶-۶۴.

عطارزاده، عبدالکریم، (۱۳۷۴)، *آرایه‌های چوبی در معماری اسلامی ایران: دوره‌های زندیه و قاجاریه*، پایان‌نامهٔ کارشناسی‌ارشد باستان‌شناسی، دانشکدهٔ علوم انسانی، دانشگاه تربیت مدرس.
علیزاده، سیامک (۱۳۸۴)، نقش هنرکاشي در تجلي معماری دوره صفویه، *فصلنامه نگره*، شماره ۱،صص۱۵-۲۴.
علی زاده مقدم، بدرالسادات و ملیحه زمانی (۱۳۹۶)، بررسی وضعیت اقتصادی و تجاری اصفهان در دوره سلجوقی، *پژوهشنامه تاریخ های محلی ایران*، شماره۲،صص۱۵۷-۱۷۳.
فلاندن، اوژن،(۱۳۲۴)، سفرنامه اوژن فلاندن، ترجمه حسین نورصادقی، تهران: انتشارات روزنامه نقش‌جهان.
قبادیان، وحید (۱۳۹۰)، *بررسی اقلیمی ابنیه سنتی ایران*. تهران: انتشارات دانشگاه تهران.
قبادیانی، ناصرخسرو (۱۳۸۹)، *سفرنامه ناصر خسرو*، تصحیح محمد دبیرسیاقی، تهران، انتشارات زوار.
قزوینی، محمد علی(۱۳۹۶)، *رفیق توفیق*، تصحیح رسول جعفریان، تهران: مورخ.
کمپفر، انگلبرت (۱۳۵۰)، سفرنامه کمپفر، ترجه کیکاوس جهانداری، تهران: خوارزمی.
کونل، ارنست (۱۳۹۷)، *هنر اسلامی*، ترجمه یعقوب آژند، تهران: مولی.
گرس، ایون،(۱۳۷۰)، *سفیر زیبا*، ترجمه علی اصغر سعیدی،تهران: انتشارات تهران.
گیرشمن، رمان (۱۳۷۱)، *هنر ایران در دوره ماد و هخامنشی*، ترجمهٔ عیسی بهنام، چاپ دوم، تهران، علمی و فرهنگی.
مافروخی اصفهانی، مفضل بن سعد(۱۳۸۵)، *محاسن اصفهان*، ترجمه حسین بن محمد بن آوی،اصفهان : مرکز اصفهان شناسی.
مقدسی، ابوعبدالله محمد (۱۳۶۱)، *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ت رجمه علی نقی منزوی، تهران:شرکت مولفان و مترجمان ایران.
منجم یزدی، ملاجلا الدین محمد (۱۳۶۶)، *تاریخ عباسی(روزنامه ملاجلال)*، به کوشش سیف الله وحیدنیا، تهران: انتشارات وحید.
مهدی نژاد مقدم، الله و محمد خزایی (۱۳۸۶)، نقوش مقرنسهای ایلخانی در بسطام، *فرهنگ قومس*، شماره ۴۰و ۳۹، صص۱-۱۷.
مهرپویا، جمشید (۱۳۷۶)، *منبت و کنده‌کاری چوب در معماری ایران دورهٔ اسلامی، در تزئینات وابسته به معماری ایران دورهٔ اسلامی*، به کوشش محمدیوسف کیانی، تهران: سازمان میراث فرهنگی.
نژاد ابراهیمی، احد و ابوالفضل عبداللهی فر و فرشته ساعدی (۱۳۹۶)، بررسي ويژگيهاي فني- هنري و مضامين درهاي چوبي دوره صفوي(مطالعه موردي در هفترنگ و در گرهبندي مشبك موزه آستان قدس رضوي)، *مجله هنرهای صناعی اسلامی*، شماره۱، صص۱۱-۲۴.
نصرآبادی، محمدطاهر (۱۳۷۸)، *تذکره نصرآبادی*، تصحیح محسن ناجی،تهران : اساطیر.
هنرفر، لطف الله (۱۳۵۰)، *گنجینه آثار باستانی اصفهان*، اصفهان: انتشارات ثقفی.
وچاتلما، پدرو (۱۳۶۸)، *معماری بازار*، ترجمه ناصر براتی، نشریه هنرهای زیبا، شماره ۲-۳، صص ۹۰-۱۰۳.
یاوری، حسین (۱۳۹۰)، *اصفهان باغ آسمان*، تهران: انتشارات سیمای دانش.
یوسفی‌فر، شهرام (۱۳۹۰)، *شهر و روستا در سده های میانه تاریخ ایران*، تهران: پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی.

Bosworth, E., (2007), *Historic Cities of the Islamic World*, Brill Publication.

Matthee, Rudi (1994),"Coffee in Safavid Iran: Commerce and ConsumptionAuthor", *Journal of the Economic and Social History of the Orient* .Vol. 37 .No1 ,1-32.

https//:www.homsa.net

https://www.beytoote.com/iran

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی